

A Vajda Péter nevét viselő gimnázium első ötven éve (1802—1852)

Az ismeret dicső nektárja itt
Údítse fel a szomjazót híven.
Itt edződjék kősziklavá a hit
S acéllá a jellem is, amit
Nem ingat meg, nem tör meg semmitem,
Se' csábítás, se' vész, se' bármi más . . .

(Gajdács Pál: *Száz év múltán*)

A szarvasi főiskola 100 éves évfordulójára)

A tótkomlói pap-költő 1902-ben felolvasott ünnepi ódájában, mellyel jubiláló iskoláját — a sokak szemléletét, gondolkodásmódját, jellemének alakulását szerencsés irányba fejlesztő szarvasi gimnáziumot — köszöntötte, úgy tisztelgett a sok viharban megedződött, életképesnek bizonyult intézet előtt, hogy közben az ünnepi hangulat mámorában is megmaradt a tárgyilagosság határain belül. *Gajdács* ugyanis nem eresztette szabadjára költői képzeletét. Nem vette sorra az iskola kiemelkedő tanár-egyéniségeit, és nem élte át külön-külön a szép helytállások minden egyes tényét. Nem fűzött hozzájuk moralizáló igazságokat, nem szűrte le belőlük hasznos tanulságokat. Nem vizsgálta, mivel gazdagodott 100 év alatt, és miként tudta megőrizni a keserű megpróbáltatások idején is jövőbe vetett hitét. Nem nézte, hogyan maradt hű az alapítók nemes akaratához, s milyen pedagógiai és etikai célkitűzésekkel gyarapodott közben. Őt csak az eredmény érdekelt. Az, hogy a kedves alma mater végül a *tudományok és a Műzsza* olyan erős vára, olyan kiapadhatatlan forrása lett, amely „az ismeretek mennyei nektárjából” minden arra éhező gyermekének elegendő útravalót juttatott, hogy életét okosan, becsülettel, kellő tudásanyag birtokában, egészséges életelvek szerint élje végig.

Megyéneknek nem adatott meg, hogy olyan nagy múltú intézetei legyenek, mint Észak- vagy Nyugat-Magyarországnak. (Debrecen, Sárospatak, Pápa, Sopron stb.) *Szegedi Kis István* gyulai és békési iskoláit hamar elsodorta a török veszedelem. A 130 éves hódoltságot követő gazdasági-társadalmi megújulás, a lakatlan vidék benépesítése, a letelepült családok anyagi megerősödése és közösséggé formálódása hosszú évtizedekig tartott. Így aztán kulturális központok kiépítésére, az eleminél magasabb fokú ismereteket nyújtó iskolák alapítására gondolni sem lehetett. Az állam nem építtetett, az egyházaknak a nyakán pedig — mint súlyos anyagi és lelki teher — ott volt a templom- és a népiskolák állításának és fenntartásának a gondja és kötelezettsége. Képzelnék csak el, mindent újonnan kellett építeni, hiszen — ahogy *Veres József* írta egy 1886. január 10-én közzétett újságcikkében, „torony is csak egyetlen egy volt: a gyulai”. Tanító se sok. A *Mária Terézia* által 1769. november 8-án kiadott

utasítás alapján elkészített összesítés szerint mindössze 24. Ugyanannyi, ahány pap. S ezek vallásfelekezeti szempontból a következőképpen oszlottak meg: r. kat.: 4, evang.: 5, ref.: 13, gör. kel.: 2.

A számszerű növekedés érzékeléséhez — sajnos — nem nyújt támpontot *Petik Ambrus* 1784-ben írt műve, a *Békés megye leírása*, amely a gyulai iskolától eltekintve alig-alig tett említést a 3 mezővárosból (Békés, Gyula, Szarvas) és 16 faluból álló megye közoktatási helyzetéről. Mindössze Békés, Csaba, Szent-András és Eötsöd ismertetése közben szólt a helyi iskolamesterek „házairól”. Jobban érdekelték a vízi- és aprómalmok, a vármegyei kvártélyházak és az alkalmas vendégfogadók, a tiszti lakások, az árendába kiadott ser- és pálinka-főző házak. Még *Tessedik* nagyhírű iskolájáról sem tudott, vagy csak felekezeti elfogultsága miatt nem akart tudni róla (?), holott tőle — a gyulai triviális iskola tanítójától — (a hét szabad művészet tanításának alsó foka, amely a nyelvtant, szónoklástant és a dialektikát foglalta magában) éppen a különféle fennhatóságú és minőségű népiskolák pontos számbavételét lehetett volna joggal elvárni. Kétségtelen, másfél évtized alatt nem számolhatunk jelentős fejlődéssel, minthogy *Mária Terézia* törvényei erős korlátok közé szorították a protestáns egyházak tevékenységét és iskolaépítő buzgalmát. *Petik* is inkább saját egyházának a terjeszkedési tervéről beszélt. Arról, hol ésszerű és hol szükséges „könyörgő házakat” építeni a közeljövőben „az átutazók és a tisztetek” (tisztviselők) mellé majdan letelepedő katolikus hívek számára.

Mi természetesen nem elsősorban a germanizáció kezdő kísérletére, a több nemzetiségű birodalom egységesítését célzó, sok tekintetben előre mutató *Ratio Educationis*-ra gondolunk. Inkább a felvilágosodás eszméinek terjedése és terjesztése elé gátat vetni szándékozó királyi előírásokra: a külföldi protestáns egyetemek látogatását betiltó, s ennek ellensúlyozására felállított királyi (kat.) akadémiákra és a reájuk vonatkozó rendeletekre, a protestáns iskolák (lásd Eperjes!) *konfiskálását*, templomaik bezárását (orosházi próbálkozások) illetve az egyházközségek és azok „virágos kertjei”-nek, az iskoláknak katolikus egyházi felügyelet alá vonását elrendelő határozatokra és jogokra. Egy ilyen canonica visitatio (1754-ben Szarvason végzett katolikus egyházi ellenőrző vizsgálat) lefolyásáról *Markovicz Mátyás* evangélikus lelkész emlékirata részletes beszámolót közölt.

Csak a kalapos király türelmi rendeletével (1781. okt. 25.) konszolidálódott a helyzet. Nem biztosított ez sem teljes egyenlőséget, — a protestánsok és a görög keletiek nem építhették templomaikat az utcára, csak a templomkertbe — törvényerőre emelte viszont az ún. *túrt* felekezetek templom- és iskolaépítési jogát. Itt is volt megszorítás. Csak azok a népes gyülekezetek építhettek, amelyekhez legalább 100 család tartozott. *II. József* halála után azonban a francia forradalmi események és a *Martinovics*-féle mozgalom hatására, ha lehet, még súlyosabb szellemi terror nehezedett a protestáns iskolákra. *Sándor Lipót* Habsburg főherceg egyenesen a falusi iskolák bezárását javasolta báty-

jának: *Ferenc* királynak: „Szükségességüket — úgymond — nem tudom belátni, mert attól félek, hogy a parasztnak olyan ismereteket nyújtanak, amelyekre nekik nincs szükségük, s amelyek nem fogják őket boldoggá tenni. Az írás és olvasás a falusi népnek, véleményem szerint, itt (ti. Magyarországon) nem szükséges”. Hihetetlen, hová vezetett *Mária Terézia* elmélete: „Az iskolaügy politikum, mindig is az marad”.

Sándor Lipót kultúraellenes bornírt elvei nem maradtak hatás nélkül. Nem egy népiskola szűnt meg *Ferenc* király uralkodása első évtizedében. Elképesztő javaslatával — nem kétséges — gyarmati sorsra akarta kárhozatni hazánkat és népünket. Egyrészt azt indítványozta, töröljék a magyar nyelvet az elemi iskola tantárgyai közül, másrészt ki akarta rekeszteni az ún. *nemtelen* (nem nemes) ifjakat a középiskolákból, mert ha társaiknál valamivel többet tanulnak, nem akarnak többé parasztok lenni. Ez pedig nem kívánatos.

Szerencsére ezt a galád, végletes nézetet kevesen képviselték az államtanácsban. A többség inkább a nép helyesen irányított iskoláztatását érezte szükségesnek, s elsősorban a *Tessedik*éhoz hasonló, gazdasági ismereteket nyújtó iskolák felállítását sürgette. Talán éppen a *tessediki* példa hasznosságának ismeretében.

A határtalan energiával és kiváló gyakorlati érzékkel rendelkező *Tessedik*ben hazájától távol tudatosodott, milyen iskolát kíván a gazdaságilag elmaradott ország. A szemeit a földre szegező fiatal teológus Németországban csodálta meg azokat „a technikai alkotásokat, melyek homokos földeket tesznek buján termő síksággá”. Amikor pedig a „vízszabályozás csodáit s az egykori homokpusztaságok helyén a charlottenburgi és berlini sötét árnyékú erdőket pillantja meg”, lelkét az a gondolat izgatja, „mily ellentétben vannak ezekkel a kultúrált vidékekkel a tiszavidéki puszták, hol egész napon át hiába keresünk egy-egy árnyékos fát” — írta róla *Kemény Gábor*.

Tessedik nemcsak nézett, hanem látott és gondolkodott is. S a párhuzam, melyet felállított, nem szegte kedvét, inkább elszántságát edzette, és hivatástudatát élesztette.

De hát összeegyeztethető volt-e a fiziokrata elveket dicsőítő gazdasági kultúra propagálása és az annak gyakorlati igazolására felállított *Szorgalmatosság Iskolája* a papi hivatással? A földi élet szolgálata az égivel szemben?

A lelkiismereti szabadságnak lutheri értelmezése — azaz az *etika evilági autonómiájának* elmélete szerint — igen. Ez azt szögezte le, hogy „a hitben elnyert szabadságot nem a halálon túli öröklét elnyerésére Istennek tett szolgálatokkal — értsd: állandó templomba járással és ajtatoskodással —, hanem a profán világban kell megélni” és kiérdemelni, elsősorban az embertársak hasznát szolgáló és a *józan ész* által is szükségesnek és becsületosnak érzett önzetlen munkával és jócselekedetekkel. Ezt erősítették a németországi filantrópiumok, ezt hirdette a szociálpedagógia első nagy alakja, a munkaiskola apja, a nagy hatású svájci pedagógus: *Pestalozzi* is.

Jó erre előre hivatkozni. Amikor ugyanis megindult az esperességi gimnázium felállításáért vívott harc, amely egyben *Tessedik* iskolájának a bukását eredményezte, *Luther* elvére senki sem gondolt.

Egy esperességi gimnázium felállításának a gondolata — ahogy ezt *Benka Gyula* és *Nádor Jenő* iskolatörténeteiből olvashatjuk — már közvetlenül *II. József* türelmi rendelete után megfogant *Pongráz Boldizsár* egyházmegyei felügyelő agyában. Feladatának érezte az 1790/91-es országgyűlést követően — a protestánsok jogait biztosító XXVI. tc. 5. pontjának a hatása alatt — a régi nagy egyházmegyétől különvált ún. Békés-bánáti rész új felügyelője: *Klaniczay János* is. Könnyen lehet, hogy éppen *Tessedik* nemrég felépített s a kor méretei szerint hatalmas iskolájának országhatárokon túl is terjedő híretől és sikereitől ösztönözve. Szarvas ugyanis e korszerű és hézagpótló iskolatípussal egy csapásra az érdeklődés középpontjába került. Kíváncsi földbirtokosok, tanulni vágyó pedagógusok, ismert gazdasági szakemberek egész sora látogatott el az intézetbe. Lelkes pártfogók szeretete és irigykedő ellenségek ádáz gyűlölete kísérte a hihetetlen gazdasági csodát és *Tessedik* nagy hozzáértést és fegyelmet kívánó szakszerű irányító-szervező tevékenységét.

Különös, hogy a gimnázium felállításához az utolsó lökést éppen *Tessedik* irigykedő lelkészirtása: *Boczkó Dániel* adta. Nem lehet célunk, hogy sötét aknamunkáját e helyen részletesen ismertessük. Aki közelebbről akarja megismerni, vegye kezébe *Nádor Jenő* és *Kemény Gábor* *Tessedik Sámuel élete és munkája* című művét (az ide vágó fejezet alig módosítva megjelent *Nádor: Tessedik Sámuel az ország papja Szarvason* című füzetében is), vagy *Tóth Lajos* *Tessedik* monográfiáját, amelyek a korabeli egyházi és egyházmegyei iratokra támaszkodva részletesen elemzik ezt a több évtizeden át tartó, anyagi indíttatású, páratlanul szenvedélyes, bántóan személyeskedő vitát.

Boczkó Tessedik elleni fékezhetetlen dühkitöréseiből számos fontos sarkigazságot vonhatunk le. Mindenekelőtt azt, hogy az irigység engesztelhetetlenebb a gyűlöletnél. *Nádor Jenő* hiteles adatokra épített és az események időrendiségét jól érzékeltető elemzését olvasva, nem tudunk szabadulni az érzéstől: a nagy becsvágyú *Boczkó* romboló indulatainak, csillapíthatatlan gonosz lávaömléseinek eredendő okát a legfelsőbb körök által nemcsak támogatásra, de kitüntetésre is méltányolt közvetlen munkatárs sikereivel szemben táplált olthatatlan irigységben kell keresnünk. Nem volt ez egyedi jelenség. *Voltaire* is úgy látta, hogy a nagy embereknek általában hitvány ellenfelei vannak. Ez a szomorú igazság jutott érvényre most is, amikor a folyton-folyvást áskálódó, rossz munkafegyelmű, emberileg gyenge, anyagi *Boczkó* magához akarta kicsinyíteni *Tessediket*. Tökéletesen tudta, mily nagy erő van a hagyományos életforma és a megszokott gondolkodásmód adta nyugalomban és a kényelemszeretemben, és mekkora erőfeszítést igényel az újnak a megszeretése és társadalmi elfogadtatása. Mennyi hit és kitartás, milyen nyugodt, magabiztos léggör szükséges a tervszerű munkához, különösen ha azt nem egyedüli

hivatásként, hanem másodfoglalkozásként végzi valaki (ez ugyan *Tessedik* esetében sohasem tűnt így). De tisztában volt azzal is, milyen lehangoló és időigényes, milyen lélek- és idegölő dolog a hazug rágalmak elleni állandó védekezésényszer is.

Boczkó konok makacssággal vívott harcát majdnem siker koronázta. Jó időre meg is nyerte a maga számára a község vezetőit, akik — akár ő — nehezen viselték el „az ország papjának” szellemi fölényét. Szívesen szegődtek hát az ő *Tessediket* lejártni akaró harcához. Így állott elő és így igazolódott be Szarvason is *Pascal* szellemes és találó paradoxona: „Az igazság erő nélkül tehetetlen — a hatalom igazság nélkül zsarnoki”. Az adott helyzetben annyit jelentett ez, hogy *Tessedik* beleunva és megelégtelve a hazug vádak elleni hiábavaló küzdelmet, egy korrupt, gátlástalan, bűnös klikknek személye ellen irányított állandó akadékoskodását, lemondott papi állásáról. Főhatóságára bízta a döntést, amely kivizsgálta ügyét, és megismerve az egyházközség belső nyugalalmát is veszélyeztető roppant elmérgesedett munkatársi viszonyt, annak igazi okait és eredőit, végül neki adott igazat, és *Boczkót* felmentette egyházi szolgálatai alól. Mindez 1803-ban történt, pedig ekkorra *Boczkó* vitathatatlanul nagy érdemeket szerzett már magának az esperességi gimnázium megalapításában (ő tett javaslatot rá), szervezésében és tantervének összeállításában.

Távol áll tőlünk, hogy az 1802. május 19-én a szarvasi templomban hivatalosan is bejelentett „latin iskola” ellen pereljünk, amikor *Boczkó* és a Mezőberényben felállított esperességi gimnázium ellenében *Tessediket* és iskoláját védelmünkbe vesszük. Elismerjük, szükségességét mi is. Nem volt egyetlen evangélikus gimnázium sem az Alföldön. Az ifjaknak tehát Sopronba, esetleg Eperjesre, Lőcsére vagy Késmárkra kellett menniük, ha tanulni akartak. Legfeljebb csak azt nem értjük, miért kellett összekötni az érte vívott harcot a *Tessedik*-iskola elleni kíméletlen támadással, hiszen nem azonos minőségű és nem azonos életkorú és társadalmi összetételű tanulókat nevelő iskolákról volt szó, ennél fogva tökéletesen megférhettek volna egymás mellett. Azt csodáljuk, hogy senkinek sem fordult meg a fejében: *építeni rombolás nélkül is lehet*, vagyis hogy tűzzel-vassal ragaszkodni kellett volna *Tessedik* úttörő jellegű iskolájához, amely a reáltudományok gyakorlati oktatását érezte elsőrendű kötelességének, és élen járt országosan is „a bal képződésnek és a parasztembert károsító vélekedésnek kiirtásában, a gazdaságot illető természetbeli dolgoknak esméretisége által a parasztnak megvilágosításában”. Ez azért is érthetetlen, mert a szarvasi „*Gyakorlati Gazdasági és Ipariskola*” szervezésének és fenntartásának a költségeit — az egyházi épületet nem számítva — túlnyomórészt a földesúr: *Harruckern Jozefa* fedezte és vállalta magára. Ezt tudva, még elgondolkodtatóbb és még megmagyarázhatatlanabb (valójában csak egy dolog indokolhatja: az ti., hogy a harc kifejezetten *Tessedik* személye ellen irányult), hogyan sikerült *Boczkónak* rávennie az egyházközség tagjait s mellettük az egyházmegye papjait és világi urait arra, hogy egy olyan jól bevált híres intéz-

mény megszüntetését szorgalmazzák, amely amellett hogy a szarvasi egyháznak hírt és dicsőséget szerzett, életképességét és szükségességét kétségbevonhatatlan tényekkel és termelési eredményekkel is igazolta.

Tessedik heroikus harcán elmélkedve, az az érzésünk, hogy tiszteletre méltó próbálkozása *Boczkó* okvetetlenkedő támadásai nélkül sem verhetett volna tartós gyökeret kora magyar társadalmában. Nem, mert idegen tapasztalatokat és módszereket nem lehet szó szerint átvenni és alkalmazni adott gazdasági-társadalmi viszonyok között. *Vincze László* találóan állapította meg róla: „... a felépítményt akarta átplántálni anélkül, hogy észrevenné, hogy a polgári társadalom alapját — a korszerű mezőgazdaságot, ipart, kereskedelmet — csak akkor építheti ki, ha az ország megszűnik gyarmati, függő ország lenni”. Ezt a sarkigazságot *Tessedik* sohasem ismerte fel. Más szóval azt jelenti ez, hogy *Boczkó* csak siettette a bukást.

Ugyanakkor nem fogadhatjuk el másoknak azt az elképzelését, hogy *Boczkó* a feudalizmus tudatos védelmében harcolt *Tessedik* ellen. Nincs egyetlen olyan vonása az általa irányított harcnak, amely erre utalna. Amely őt az országos reakció helyi exponensévé tenné. Különben is kinek az érdekeit képviselte? Ki bátorította erre? Volt-e a feudalizmusnak erősebb bázisa az országban, mint maga a király, s a megyében, mint a *Harruckern* család? S a király (*Ferenc* is, nemcsak *II. József*) aranyéremmel jutalmazta, a földesúr pedig anyagilag támogatta *Tessedik* próbálkozásait. Maradt-e fenn egyetlen politikai célzatú *Boczkó* levél a különböző családi irattárakban, amely ezt a tudatos elkötelezettséget és szerepvállalást igazolni tudná? Beleavatkoztak-e az ő oldalán a korabeli konzervatív politika magyar és osztrák képviselői a *Tessedik* ellen folyó harcba? Nem. *Boczkó* kizárólag a saját hiúságának az áldozata lett. Azért támadt a nagyhírű iskolára, mert tudta, „ha az megbukik, bukott ember *Tessedik* is”. Ezért és nem a feudalizmus védelmében nyerte meg a község vezetőit: tagadják meg az áldozatvállalást, még ha a helytartótanács az intézet támogatására csaknem 5 és fél ezer forintot és nyilvánossági jogot helyez is kilátásba. Ő *Tessedik* bukásában akart gyönyörködni.

A történelem igazolja, nem nehéz félrevezetni az egyszerű, hiszékeny népet. Tanúsítja azt is, hogy a hatalomra törő emberek nem nagyon válogatósak eszközeikben. A hangzatos jelszavaknak nagy az erejük, s könnyen felkavarják és megváltoztatják a közvéleményt. Képesek olykor még a saját érdekeik ellen is fordítani a tömeget, mint most a szarvasiakat, akik nem látták valójában, mire irányult a fondorlatos *Boczkó* mesterkedése. Jó ideig hittek benne és nagy hangú szócsöveiben, minthogy nem ismertek más iskolatípust, csak a hagyományost, amelyben ők tanultak. Elfogadták a jelszót: „Iskola kell, nem gyár!” — az általuk nem ismert *fabrikával* azonosítva *Tessedik* iskoláját.

Ezzel a jelszóval buktatták meg először, 1795-ben a nagy hírű iskolát, amely a földesúrnak köszönhette, hogy működését újra megkezdhette. Valójában Szarvas akkori vezetőinek örök szégyene marad, hogy nem látva, milyen szá-

nalmas játékszerek lettek a hatalom egy-két mániákusának a kezében, azt követelték — távozzék *Tessedik* Szarvasról. Ezt érezzük mi megbocsáthatatlannabbnak, s nem azt, hogy hiányos képzettségük miatt képtelenek voltak felismerni *Tessedik* iskolájának korszakos jelentőségét és az iskola — mint oktatási intézmény — elsőrendű rendeltetését: az *életre nevelést*. Fájó persze az is, hogy saját maguk jól felfogott érdekeit feledve, azt követelték: „Bár már az egész országban az a hír futamodna el, hogy a szarvasi iskolában többé nem danolnak a fabrikánsok”, és olyan tudományokat tanítanak benne, „amelyek nemcsak a jövőendő testi életnek szerencséjére szolgálnának, hanem amelyek az örök boldogságra is tartoznának”.

A befejező vallásos gondolat nagyon árulkodik. Nemcsak arról vall, ki állott, mint rossz szellem, a beadvány megfogalmazói mögött, hanem arról is, hogy az illetőnek fogalma sem volt *Luthernek* az „etika civilági autonómiájáról” és az önzetlen, becsületes munka szépségéről és szerepéről vallott elveiről. Vagy talán a „sikerei” csúcsára elért *Boczkó* elvesztette helyes arányérzékét, és önhittségében még őt is le akarta győzni? Tudjuk, saját nagyságát igazolandó, 1802-ben még *Luther* katekizmusát is száműzte a szarvasi iskolából, és helyette a saját neve alatt kiadottat akarta taníttatni. Érthetően tiltakoztak is ellene a jó érzésű szarvasi szülők. Azt hitte talán, hogy ezzel mindjárt nagyobb lesz *Tessedik*nél? Vagy így akart imponálni gyérülő hívei előtt, esetleg ezzel akarta visszatéríteni, újra magához édesgetni a lassan felocsúdó elpártolókat?

Az esperességi gimnázium felállítása nem jelentette a gazdasági és ipariskola azonnali bezárását. Csak az agonizálását gyorsította fel. A község vezetőinek nyakas értetlenségét tapasztalva, a napoleoni hadjáratoktól veszélyeztetett udvar beígért támogatása is elapadt. Ezért sem érthetünk egyet *Madayval*, aki szerint *Ferenc* király azért támogatta *Tessedik* törekvéseit, mert a napoleoni háborúhoz több gabonára, nagyobb mezőgazdasági termelésre volt szükség. De vajon hozott-e, hozhatott-e igazán érzékelhető termelési többletet *Tessedik* iskolája, amelynek gyakorló kertje mindössze „30 jugerumokból álló gyümölcsökertből” (ezt *Tessedik* a maga költségén telepítette be), és „36 jugerumot kitevő székes föld”-ből állott? Ennyit juttatott neki a „nagy pártfogó”: báró *Harruckern Jozefa* azért a *dicséretes igyekezetért*, amelyet „az industriális iskolák felállítása mellett tett”. Ezt erősítette meg az 1796. március 1-én kelt *nyilatkozat* is. Ez bizony nem volt sok. Egy jugerum ugyanis mindössze 0,438 kat. holdat, azaz 700 négyszöglet tett ki. Ennélfogva az egész terület — gyümölcsökert + szik is csak szűk 29 kat. holddal ért fel. De ha tévednénk is a királyi jutalom és segély okainak a megítélésében, akkor is ott a kérdés: miért nem adott éppen az austerlitz-i csata évében egyetlen fillérnyi támogatást sem? Akkor talán nem kellett széna se, gabona se a katonaságnak?

Bizonyos, hogy a Mezőberénybe telepített esperességi gimnázium története már 1798-tól kezdve összekapcsolódott a tessediki iskoláéval. Ekkor vetette fel *Klaniczay János*, Temes megye főjegyzője egy magasabb szintű protestáns

tanintézet létesítésének a szükségességét. A Szarvason tartott közgyűlés résztvevői lelkesen hallgatták végig felügyelőjük előterjesztését; ekkor azonban még nem döntöttek arról, vállalják-e a vele járó költségeket, s ha igen, hol is kívánják felépíteni azt. Különösen az orosházi lelkész-esperes: *Szimonidesz János* és a vele kereszttkomai kapcsolatban álló *Boczkó Dániel* tette mindjárt magáévá a gondolatot. Úgy lehet, ők voltak az ötletadók is. Agitációjuk nyomán az 1802. május 19-én tartott közgyűlésen már egyértelmű volt a kedvező fogadtatás.

Nem lehet kétséges — *Szimonidesz*ék Szarvason, a *Tessedik*-féle iskolában kívánták megnyitni a gimnáziumot. Ez volt az egyetlen olyan épület, amely kimondottan oktatási célra épült, s amely a korabeli igényeknek tökéletesen meg is felelt. Ezért támadt *Boczkó* — közvetlen feletteseinek a támogatását élvezve — olyan kitartóan és elszántan ellene. A beígért állami támogatás (talán a királyi hatalomtól való félelem is?) no meg a helyi földbirtokos által megújított adománylevél, amely új életre keltette a bezárt iskolát, úgy tűnik, meggondolásra készítette őket. Tény, hogy a megnyilvánult jószándékon felbuzdulva, a már kedvét vesztett *Tessedik* friss erőre kapott, s újra nekilátott a nevelőmunkának. Nem félt az áldozathozataitól sem. Az utolsó 7 évben például, amikor a Helytartótanács sem részesítette már jelentős segélyben, sőt 1802-től még az egyházi tanulmányi alaphól élvezett „csékélyke segélyt” is beszüntették, saját vagyonából 5000 forintot költött rá, és nem kevesebb, mint „64 embert képezett ki néptanítóságra és gazdászati hivatalra”.

A támogatás megvonásáról az egyházmegye plénuma döntött, amely egyakarattal határozta el, hogy „szakít a *Tessedik* által kezdett reális népnevelési iránnyal, s olyan latin iskolát” szervez, amely *fölöslegessé teszi*, hogy az alföldi protestáns családok tanulni vágyó gyermekeit „már zsenge korukban a távol fekvő Selmece, Pozsonyba, Eperjesre, Sopronba” küldjék.

*Szimonidesz*ék — el kell ismerni — nagy körültekintéssel készítették elő az iskolaszervezésre vonatkozó indítványt. *Boczkó* írásban benyújtott „kimerítő terve” részletesen foglalkozott az iskola fenntartását — működését — biztosító anyagi alap előteremtésével, a kisebb-nagyobb egyházközségek arányos kötelezettségvállalásával, az általuk megajánlott évenkénti hozzájárulásokkal, számolt a társfelekezetek várható pártfogásával, foglalkozott a gimnázium fenntartó testületének személyi összetételével, az alkalmazott tanárok díjazásával, sőt még a szegény sorsú tanulók *alumni* (táppintézeti) ellátásával is. Elintézte, hogy a *Wenckheim* család jelentős áldozatkészségével Mezőberénybe települő iskola igazgatói teendőit az a *Skolka András* lássa el, akit — miután *Salzmann* híres schneppfentháli intézetében is tanított — Göttingából éppen *Tessedik* hívott meg a szarvasi gazdasági és ipariskola tanárává. Hogy ez a kegyetlen tördöfés mit jelentett a megcsappant anyagi támogatás következtében amúgy is nehezen tengődő gazdasági iskolának és *Tessedik* erkölcsi tekin-télyének, nem nehéz elképzelni. *Tessedik* elkötelezett hivatástudatát igazolja,

hogy még így is folytatta nemes harcát, pedig tudhatta — *Skolka* is azért döntött Mezőberény mellett, mert az ő intézete —, ahogy *Pecz Gyula* írta — „ré-szint irigység, részint rosszakarat következtében az ahhoz kapcsolt várakozás-nak nem bírt megfelelni” már. Más szóval, hogy előbb-utóbb életképtelenné válik, és menthetetlenül megszűnik. Különösen ha elveszíti azt a „csekélyke” segínyt is, amit a tanügyi alaptól kapott. Ez pedig az adott helyzetben nemcsak felbukkanó ötlet, nemcsak ingatag eshetőség, hanem a szervezők nyílt titka és szívós akarata volt.

A gondosan elkészített tervezettel — amelynek elvi megfogalmazásában, pedagógiai-didaktikai indoklásában, tantervi anyagának összeállításában véleményünk szerint *Skolka* maga is közreműködött — *Klaniczay*nak páratlanul rövid idő alatt sikerült kieszközölnie a Helytartótanáctól a „tanintézet fenntartásának engedélyezését”. Közben itthon is lázasan ment a szervezés. *Major Pál* uradalmi számvevőt megbízták, közölje *özvegy Wenckheim Ferencné Rosenfeld Karolínával* az egyházmegye döntését, miszerint az iskolát a három nyelvű Mezőberényben kívánják felállítani, és hogy az esperesség nevében „telket kérjen, melyen a tervezett iskola és a tanárok szállásai felépíttetnének”. Ezenkívül a lelkeseket és tanítókat több évre szóló egyéni hozzájárulások felajánlására, az egyházközségek képviselőit pedig a tápintézet (tápda, alumneum) állandó és folyamatos segélyezésére szólították fel. A nagyfokú lelkesedést mi sem bizonyítja jobban, minthogy a legtöbb egyház nemcsak a gimnázium, hanem a szegény sorsú tanulók művelődését is lehetővé tévő alumneum szervezését és működését is kötelességének érezte, és azt „gabona- és pénzilletékekkel” éveken át segélyezte is.

A lelkesedésnek a csúcsát azonban az a határozat jelentette, amely — nem elégedvén meg sem a kor ismert algimnáziumi formájával, sem az évfolyamonkénti lassú fejlesztéssel — mindjárt a több nevelőt és nagyobb épületet, az igényesebb szertári és könyvtári felszereltséget kívánó úgynevezett nagy (teljes) gimnázium szervezése mellett foglalt állást, előírván, hogy az iskolában „a grammatikális osztályokon kívül a humaniorák — a szónokköltészeti osztály — tantárgyait”, vagyis a teológiára előkészítő klasszikus görögöt és rendkívüli tárgyként a hébert is tanítani kell. Az igazság kedvéért le kell szögeznünk, az iskolabizottságot erre a döntésre *Skolka* Észak-magyarországi szervező útjának sikere: a Pozsonyból, Modorból, a késmárki és a rozsnyói iskolákból Berénybe igyekvő s a grammatikai osztályt már elvégzett tanulók nagy száma is rákényszerítette volna.

A héber nyelv tanításának elrendelése ugyanakkor azt igazolja, hogy az evangélikus egyház nem tartotta magát az 1777-ben megjelent *Ratio Educationis* szervezeti és tantervi irányelveihez. Megtehetette, mivel a híres okmány nem mint országos törvény, hanem csak mint kormányrendelet jelent meg. *Schedius Lajos*nak 1806-ban — vagyis a *Ferenc* király által megújított (a legtöbb vonatkozásban visszaesést jelentő) *II. Ratio Educationis* évében kiadott *Systema rei*

scholasticae-ja lesz az evangélikus tanrendszernek ez első olyan dokumentuma, amely egységesítő célzattal, az új állami tervezet határozott ismeretében fogalmazódott meg. Ezért téved *Irányi István*, aki szerint „a mezőberényi gimnázium tanterve feltehetően a *Schedius*-féle tanterv anyagára épült”. Ez legfeljebb az 1807-es, a *Szimonidesz János és Oertel János Zachariás* által összeállított programtervezetre lehetne igaz.

A *Schedius*-féle tervezetben ötosztályos gimnázium szerepelt. Minden osztályban kötelező tárgy volt a vallásstan, a számtan, a történelem, a földrajz, a természetrajz és „legterjedelmesebben” az akkori hivatalos tanítási nyelv — a latin. A magyar és a német nyelv csak az I. és II. osztályokban volt kötelező tárgy. Helyükbe a III—IV—V-ben a görög lépett. Fizikát a III. osztályban, hébert — a papi pályára készülőknek az V. évfolyamon tanították. Erre az utolsó évré *Schedius* még az esztétikát, illetve „az újkori kalsszikusok olvasását” javasolta.

A mezőberényi iskola 1807-ben készített tantárgyfelosztása — ahogy a fennmaradt adatokból rekonstruálható — sem vette alapul a *Schedius*-ét. Vagyis a *Szimonidesz—Oertel* szerkesztette elaborátum mind szerkezeti felépítésében, mind szemléletében elütött tőle. A tapasztalható különbségeket egyaránt magyarázzák objektív és szubjektív tényezők. A kezdő iskolának — viszonylagosan nagy tanulói létszáma ellenére sem volt elegendő tanára, ennél fogva képtelen volt vállalni a *Schedius* féle előírásokat. Egyenesen megdöbbenünk, ha arra gondolunk: több osztály volt az esperességi gimnáziumban, mint ahány nevelő. Ennek következtében még az akkor divatos osztálytanítói módszert sem lehetett következetesen végigvinni és alkalmazni. A felső osztályokban bizonyos szaktárgyi csoportosítást kellett végrehajtani, egyrészt az arányosabb munkamegosztás, másrészt a színvonalasabb oktatás érdekében. A kevés tanár így is kénytelen volt reggeltől estig tanítani, hogy vállalt kötelezettségének eleget tehesen.

Még nagyobb különbség mutatkozott a szemléletben. A mezőberényi iskola — alighanem személyi és földrajzi adottságaiból kifolyóan — társintézeteinél erőteljesebben képviselte a *nemzeti irányt*. Ez a *Schedius* tervszemlélettel szemben a latin tanítási nyelv fokozottabb háttérbe szorításában, illetve Magyarország történetének, földrajzának és statisztikájának a (magyar nyelvű) tanításában jutott kifejezésre.

Az evangélikus oktatásügy egységesítése — mint látható — nem ment könnyen. Az iskolák fenntartó testületei makacsul ragaszkodtak kivívott jogaikhoz (ezért volt mindegyiknek egyéni íze és hangulata), még ha a királyi rendeletben előírt alaptárgyak kötelező tanítását nem is tagadták meg.

A felületesen vizsgálódó szem felfedezhet természetesen bizonyos hasonlóságot a *II. Ratio Educationis* alapján készített *Schedius*-féle tervezet és mezőberényi társa között. Különösen a grammatikai és a szintaktikai osztályok tananyagában volt hasonlóság. Ez azonban csak látszat. Mindkettőhöz ugyanis

az alsó osztályok esetében kevés változtatást kívánó régi tantárgyrendszer szolgált alapul. Nem bizonyos tehát, hogy tudatos átvételről lenne szó. Jellemző, hogy az iskola fennmaradt iratai is alig-alig utalnak *Schedius* híres munkájára. Jóval többet foglalkoznak a *Baloghy Lajos* kerületi tanfelügyelővel, amit — kisebb-nagyobb módosításokkal — 1816—1834-ig, tehát az esperességi gimnázium mezőberényi korszakának a végéig használtak is.

Amikor az iskola Szarvasra áttelepült, az új korszak nyitányát új tanítási tervszel is jelezte és köszöntötte az iskolai bizottság. Ám ez a *Simon Sámuel* esperes elnöklete mellett készített program sem alkalmazkodott a *Schedius*-hoz. Úgy tűnik, szerencséjére. Ezt szűrhetjük le tanulásként az egyházi főhatóságnak abból az 1837-ből származó rendelkezéséből, amellyel a neves pesti egyetemi tanárt 30 éves tantervének jelentős módosítására és korszerűsítésére kérte fel. Sajnos, így sem bizonyult hosszú életűnek.

A minden evangélikus gimnáziumra érvényes egységes program az 1841-es *Zay-ugróci tervezet* lett, amelyet az egyetemes gyűlés a következő évben *szabályozó határozat*-i rangra emelt, kimondván, hogy „csak azon ág. hitv. protestáns iskolák tekinthetők jövőre törvényes alapon álló, nyilvánossági joggal bíró intézet(ek)nek, melyek e tanítási tervszel alapján szervezkednek, s végzik a nevelés munkáját”. Ezzel érthetően a Békés-bánati egyházmegye esperességi iskolájának az egyéni oktatásrendje is megszűnt.

A beiratkozott tanulók száma az első tanév elején 51-re rúgott, s ez — figyelembe véve a rövid, mindössze 3 hónapos szervezési időt és a korabeli információk lehetőségeinek lassúságát — nem volt kevés. Minden bizonnyal jóval több lett volna, ha nem éri *Skolkát* mindjárt toborzó útja elején súlyos betegség. Sajnálatos dolog, hogy megrendült egészsége oly lassan állt helyre, hogy csak karácsony után térhetett vissza az iskolába.

A község „németajkú lelkészének”: a lelkiismeretes *Oertel Zachariás*nak helyettesi megbízásával szerencsére nem avatatlan kezekbe került az iskolavezetés. A korabeli oktatásrendszerben ugyanis csak a főiskola filozófiai szakának sikeres elvégzését (ez képesített a tanítói-tanári pályára) követhette a teológiai képzés. A papok tehát képzettségük folytán taníthattak — mint ahogyan erre egyenesen fel is kérték és rendeletileg utasították is a továbbtanuló berényi diákokat — a gimnáziumokban. *Skolka* is rendelkezett papi oklevéllel, s amikor 1808-ban a nagyobb jövedelmet nyújtó újverbázi lelkészi állással tisztelték meg, el is hagyta Mezőberényt. Példáját később többen is követték (*Abafy Dániel, Boszy Mihály, Kristóffy Sámuel, Major József* stb.)

Az új gimnázium híre hamarosan újabb szülők érdeklődését keltette fel. Erre utal az a tény, hogy *Pecz* szerint — ellentétben a *Benka, Nádor, Irányi* által közölt tanéveleji 51-es adattal — hamarosan 62-en látogatták az iskolát. Ha a következő tanév statisztikáját vesszük alapul (ennek ugyan 64 tanulója volt, kettőnek azonban a fennmaradt jegyzőkönyvek hiányos kiállítására miatt nem ismerjük a származási adatait), úgy az előbb említett 62 diák körülbelül 17—18

megyéből sereglett Berénybe. Vagyis nemcsak az *Alföld és a Duna—Tisza köze* (Bács, Békés, Csanád, Pest), hanem *Észak-Magyarország* (Gömör, Heves, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Turóc), sőt a *Dunántúl* (Veszprém, Vas) és *Dél-Magyarország* (Szerém, Temes, Torontál) megyéi is küldtek tanulókat. Feltűnő, hogy a szomszédos Arad megye nem, holott 1—2 évtized múlva, amikor a viszonylag sok evangélikus iskolával bíró Észak-magyarországi lutheránusok érdeklődése nagyon megcsappan Mezőberény iránt, innen és Temesből jöttek a legtöbben. Az időközben lezajlott ez irányú átrétegződés nagyságát a következő szám adatok igazolják:

Összlétszám	1803/04		1833/34	
		%		%
Tiszántúlról és a Duna-Tisza közéről jöttek	62	100	131	100
Felvidéki megyékből	38	61,3	126	96
Dunántúli megyékből	21	33,9	5	4
	3	4,7	—	—

Az iskolai statisztikákból tökéletesen kiolvasható, hogy a Békés-bánáti esperességi gimnázium körülbelül a 20-as évektől kezdve igazolta maradéktalanul létjogosultságát, és valósította meg *Klaniczay János* álmát. Ekkorra vert végérvényesen gyökeret, és vált a Tiszántúl méltán kedvelt és elismert evangélikus *tanodájává*. A huszas években — kizárólag az éveleji kimutatásokat véve figyelembe — összesen 1458 diák látogatta, s ez már elfogadható — évenkénti 145,8-es átlagot jelent.

Nem azt mondjuk, hogy ezzel teljesen felnőtt Pozsony, Sopron vagy Eperjes mellé. Velük nem versenyezhetett, hiszen ezek a főgimnáziumok — líceumi, főiskolai tagozataik révén — az alföldi ifjaknak továbbra is kedves diáktanyái maradtak. Csak azt mondjuk, hogy az egyre nagyobb és nagyobb tekintélyre és jelentőségre emelkedő berényi iskola komoly szerepet játszott a Tiszántúl kulturális fejlődésében egy olyan korban, amelyben a középiskolai oktatásnak szinte kizárólagos feladata: „a tudós pályára indult ifjaknak célszerűleg képezhetése” volt, és amelyben a „tudós emberfők sokaságának” történelmi és társadalmi szükségessége csak kevesek tudatáig ért el. A réalpolitikuskok — de még az 1848-as középiskolai reformtervezet is — azt a nézetet képviselték, hogy „nem . . . a sok, hanem a jól rendezett középtanodákban áll a jövő tudós osztályok biztos alapja”. Arra vall ez, hogy sokan még a polgári forradalom lázslélkes évében, 1848-ban sem ismerték fel a kor parancsát. Azt tudniillik, hogy az értelmiségi munkaköröket szélesíteni és gazdagítani s az értelmiségiek számát tetemesen növelni kell. Ugyanakkor joggal illeti dicséret a mezőberényie-

ket, akik a főiskolákra, liceumokra történő felkészítés, mint alapvető feladat mellett — ahogyan ezt a *Sárosi Gyuláról* szóló dolgozat is említi — törődtek a nép tartalmasabb nevelésével is, kaput nyitván a tanítóképzés előtt.

A tanulói létszám nagyfokú emelését eleinte komoly tényezők akadályozták. Nevezetesen a megfelelő iskolaépület és a biztos anyagi alap hiánya, aztán mintegy ezek eredőjeként a megbízott tanárok kényszerűen kötött száma és fizetésének gyengesége s végül a napoleoni háborúkat követő súlyos gazdasági krízis és devalváció. Sok ez így együtt egy kezdő iskola életében! Az első években például „elég romantikus keretek között egyszerre három helyen” folyt a tanítás, mégpedig *Oertel Zacharias* lelkész parókiájának egyik nagyobb szobájában, továbbá a *Wenckheim* kastélynak egy az igazgató rendelkezésére bocsátott, oktatásra azonban kevésbé alkalmas helyiségében és *Schäfer Jakab* bérbe vett házában. Ezek egyikében működtették az alumneumot is. Ez utóbbi háiban 1803-ban 3 tantermet alakítottak ki.

Természetesen ez az állapot még az osztálytanítói rendszer alkalmazása mellett is csak átmeneti szükségmegoldás lehetett. Nemcsak *Skolka*, hanem az egyházmegye is felismerte ezt. Így látta a segítőkész földesúr is, aki 1805-ben 4500 forintért megvásárolta *Oertel Zacharias* magánházát és kedvező fizetési feltételekkel az egyházmegye rendelkezésére bocsátotta. Ekként jutott végre 100—120 diák tanítására alkalmas *állandó iskolaépület* birtokába a gimnázium. Ez sem volt azonban tökéletes megoldás, hiszen az épület eredetileg nem iskolának készült. Ezzel egyidőben özv. *Wenckheim Ferencné* a fenntartási költségek fedezésére lemondott a saját telkén felállított új malmának: az úgynevezett *iskola-malomnak* a tiszta jövedelméről is, s ezzel az iskola első, állandó jellegű, tekintélyes gazdasági felajánlását tette meg.

Jó 20 évig szolgálta ez az épület az iskolaügyet. *Benka Ádám* igazgató ügybuzgó irányításával azonban — különösen a napoleoni háborúkat követő devalváció és egy komolyabb kolerajárvány lezajlása után — olyan gyors növekedésnek indult a tanulók száma, hogy 1825-ben már egy újabb, „kimondottan iskolai rendeltetésű épület” felállítása is szükségszerű s haladéktalan lett. Az emeletesre tervezett, de a nehéz anyagi viszonyok következtében földszintesnek maradt épületben, amelynek felállításához a *Wenckheim* család jelentős anyagi támogatást nyújtott, talán már a következő évben, 1826-ban megkezdődött a tanítás. *Nádor* ezt 1829-re teszi. A folytatás — a tanári lakásoknak is helyet adó emelet felépítése — azonban végképp elmaradt. Egyesek szerint a felhasznált anyag roppant gyenge minősége, mások szerint pénzhiány következtében.

Tény, hogy a harmincas évek elejétől kezdve az egyházmegye tagjai közül egyre többen gondoltak az iskola áttelepítésére. Jól érzékeli *Irányi István*, hogy „a gimnázium távozásának oka a megfelelő épület, a korszerűbb pedagógiai követelményeket igénylő berendezések hiánya mellett a kedvezőtlen

nevelői körülmények” — elsősorban a nevelők körében sok vitára okot adó, feszítő lakáshelyzet volt.

Különösnek tűnhet, hogy jöllehet *Tessedik* 1820-ban meghalt, az iskolabizottság tagjai még sokáig nem vetették fel a gimnázium áttelepítésének a gondolatát. Nem a *Tessedik*, hanem a *Wenckheim* család iránti tiszteletből. Erősíti véleményünket, hogy az építkezés vitája során 1825-ben fel sem merült a Szarvasra telepítés ideája. Nem lehet kizárni persze, hogy az iskola irányában észlelt fokozódó társadalmi érdeklődés, a gimnázium egyre növekvő jó híre és oktató-nevelőmunkájának elismert színvonala is közrejátszott ebben, a főokot mégis a nagy patrónussal szemben tanúsított hálában és szép emberiségben kell látnunk. 1833-ban viszont, amikor az emelet nélkül maradt épület továbbépítése elodázhatatlan köteleességgé vált, teljesen új helyzet állt elő. Az áttelepítés nem sérthette többé a nagy pártfogót — özv. *Wenckheim Ferencné* időközben meghalt, s ezzel eltűntek a morális akadályok is.

Jogos a kérdés: mivel magyarázható, hogy az új gimnázium mindössze 5—6 éven át fogadta magába a tanulófijúságot, holott a józanul gondolkodó emberek általában saját házukat is a belátható jövő igényei és követelményei szerint építették és építik. Nos, az eredeti tervzet kétségkívül számolt itt is a jövővel — csak a jelennel: a nagyméretű devalvációval és a bőkezű földesúr korai halálával nem.

A torzóként félbehagyott épület, illetve a mezőberényi iskola anyagi alapját képező biztos bevételek és éves jövedelmek mindössze a „régii állapotok” konzerválására nyújtottak lehetőséget. Másra nem. Ugyanakkor a falusi viszonylatban nagy, földszintes épület 7725 frt. 28 krajcárra rúgó építési költségével is nehezen tudott megbírkózni az egyházmegye. *Pecz Gyula* szerint „alig gyűlt be az ajánlott és aláírt összegből 460 forint, az évenként lekötelezett illetékből 1400 frt. kint maradt volt hátralékban”. Az építés okozta adósság „*Koricsánszky, Hrobony* és *Benka* gymnasiumi gondnokok szorgalma által”, nem utolsó sorban pedig *Sexty György* tótkomlói lelkész özvegye és *Machula Gábor* szarvasi lelkész adományának, továbbá özv. *Wenckheim Józsefné* — az „új katolikus vallású földesúr” — megértő támogatásának köszönhetően „néhány év alatt törlesztve lett” ugyan, a befejezetlen épület azonban az oktatás tervezett és kívánt színvonalának sem beosztását, sem oktatási-nevelési célt szolgáló termeinek számát, sem felszereltségi állapotát tekintve nem tudott megfelelni, holott az 1829—31 közötti évek 188—190-es tanulói létszáma a nagy kolerajárványt követő esztendőben 139-re, majd 126-ra esett vissza. Hiába folytatott példamutató gazdálkodást tehát a gondnokság — 1834-re „a gymnasiumnak semmi passzív adóssága” nem volt már —, a régi helyzet nem sokat változott. Gondnokai legfeljebb annyit értek el, hogy *tiszta lappal* kezdetű új életet Szarvason, *Tessedik* iskolájának tágas termeiben.

A kultúra szolgálatát elsőrendű kötelességének érző szarvasi földesúr, a katolikus *Bolza József* gróf tekintélyes adománnyal vetette meg az evangélikus

esperességi gimnázium anyagi alapját. Már 1833. június 2-án kelt levelében úgy nyilatkozott, hogy „az említett gymnasiumnak Szarvason leendő alapítására a közlegelőből kivágatandó 280 hold szántó, kaszáló s legelő földet, 25 holdból álló botanikus kertet, két malomhelyet és a megkívántató belső fundusokat rendes óvások mellett kész kiszolgáltatni”, majd a következő év január 7-én kelt alapítólevelében ezt megújítva úgy rendelkezett, hogy az adomány jövedelmével az intézet a saját belátása szerint gazdálkodhat. Felhasználhatja „... akár a tanítók, akár — de minden vallási különbség nélkül — a tanulók javára”. Hangsúlyozta továbbá, hogy nem mindennapi alapítványát „a közjó előmozdítása s a nemzeti nyelv kifejlesztése végett” tette.

Jelentős áldozatot hozott a szarvasi egyház is, amely az 1791-ben 13 000 forintért felépített emeletes iskolát kedvező feltételek mellett mindössze 5 000 forintért adta el az egyházmegyének, hosszú időre megoldván ezzel a gimnázium épület-gondját. A *Wenckheim* család megkésétt ellenajánlatának (150 hold alapítványi föld, 1 szárazmalom, néhány házhely) ennél fogva nem volt — nem lehetett — olyan súlya és ereje, hogy az egyházmegye Mezőberényt sújtó döntését megváltoztassa.

Az *Irányi* által említett „kedvezőtlen nevelői körülmények” közé a szűkös tantermi ellátottságon kívül több fontos tényező sorolható még. Nevezetesen a megoldatlan lakáskérdés, a hiányos könyvtár- és szertárállomány, az önképzést akadályozó túlzott időbeli lekötöttség, a belső, személyeskedő viták, a fizetés aránytalansága és gyengesége stb. Közülük különösen a nevelők lakásgondja és a tanári díjlevelek rendezése kívánt gyors beavatkozást.

A *Bolzák* által megteremtett biztonságos gazdasági háttér és az oktató tevékenységet nagy hatékonysággal segítő Tessedik-épület a gondok folyamatos kiküszöbölését és felszámolását s az okos fejlesztés lehetőségeit egyaránt előlegezték. A céltudatosan tervezett, minőségileg kifogástalanul átadott épület pedagógiai és higiéniai szempontból 40 éves állapotában is különb volt, mint a „hangulatos boglyakemencével” fűtött („a korszerű követelményeket biztosító *Meissner*-fűtőrendszert nem sikerült megépíteni”) mezőberényi, amelyben csak az igazgatónak jutott kényelmes, 4 szoba-konyha-kamrás lakrész.

A kényelmes igazgatói lakásért különben súlyos árat fizetett az iskola. Egyik legkiválóbb vezetőjét, „a méltóság csillámát kerülő”, lankadatlan szorgalmú *Benka Ádámot* Pecz Gyula tudósítása szerint azért veszítette el 1829. február 19-én, mert korán költözött be családjával a nedves, új lakásba. Oly hirtelen halállal halt meg vérömlés következtében, hogy „még a tinta sem száradt meg tollában, midőn örökre letette kezéből”. A beigért tanári lakások boldogító reménye pedig — főként amikor kiderült, hogy az új épület statikai állaga a felhasznált építési anyagok „hitványsága” miatt nem bírja el az emeletráépítést —, egyszerűen a ködös jövő hiú ábrándképévé légiesedett és tova szállt. Nagyon felelőtlen lehetett az ellenőrzés, holott vidéki viszonylatban rendkívüli beruházásról volt szó. *Benka Gyula* szerint ugyanis a folyosó által kétfelé osz-

tott épület „utcára néző homlokzatát 11 ablak ékesíté”, ami azt jelenti, hogy az emeleten jól elfértek volna csakugyan — egyéb oktatási rendeltetésű helyiségek mellett — „az alkalmazott tanárok lakásai” is. A remények eltűntével jogosan bíztak a gyengén fizetett nevelők abban, hogy majd az összehasonlíthatatlanul jobb anyagi körülmények között élő és működő szarvasi iskola megoldja az ő fájó lakásgondjukat is.

Bár a tanulmányíróknak a könyvtárra és a szertárakra vonatkozó közlései eléggé ellentmondások, egyértelműen leszögezhetjük: egyik sem szolgálta kellő hatékonysággal a korszerű oktatás kívánalmait Mezőberényben. Ez annál szomorúbb, minthogy a kimutatások tanúsága szerint kezdettől fogva egészen 1817-ig, vagyis a napóleoni háborúkat követő dekonjunkktúra kezdetéig minden gazdasági évet jelentős nyereséggel zárt az iskolai gondnokság. Ésszeszerűtlen volt ez a túlzott takarékoság. Nem tudni, mire kuporgatták a pénzt, hiszen nem szerveztek új tanári státust, nem kezdeményeztek új építkezést sem, sőt még az *Oertel Zachariás*-féle ház árának a folyamatos törlesztése sem okozott nehézséget. Tény, hogy jóval többet fordíthattak volna az oktatás eredményességét elősegítő nevelői és ifjúsági könyvtár, illetve a szertárak szervezésére és tudatos gazdagítására. A minőségi munka javítására.

Az egyházmegye ugyan megvásárolt jónéhány kötetet az *Institutum Tessedikianum* könyveiből, sőt átvette *Machula Gábor* végrendeletileg reá hagyott könyvtárát is, ezzel azonban nem teljesítette még ez irányú feladatait. Nem lett velük sem elég szakszerű, sem elég gazdag a könyvtár. Képtelen volt kiszolgálni, talán még felkelteni is a többségében nemzetiségi területekről verbuválódott szlovák, német, délszláv — és természetesen a magyar családokból származó tanulói ifjúság érdeklődését és szellemi igényeit.

Dicséretes dolog persze, hogy a tanárok — akár *Kis János* szuperintendens visszaemlékezései szerint a soproniak — saját könyveiket is kikölcsönözték a legkiválóbb diákoknak. Ez azonban nem válhatott minden tanulóra érvényes általános gyakorlattá, s nem menthette fel az iskolabizottságot a könyvtárfejlesztés kötelezettsége alól.

Hogy milyen lehetett a mezőberényi iskolai könyvtár állaga, arra *Vajda Péternek* az 1844. tavaszelő 3-án tartott 21. dalnapi beszédéből következtethetünk. Még ekkor is ekként jellemezte: „Ezen könyvtár csekély, s az egész városban nincs könyvtár, melly a közszükségnek csak némileg is megfelelne”. Azért jöttem ide, hogy „embereket, hazafiakat neveljek. Hoztam magammal jóakaratot . . . Hoztam könyvtárt (állományát 1500 kötetre taksálta), mellyet izzadsággal szerzék magamnak, s mellyben ezer és több forintjaim fekszenek . . . E könyvtárt megnyitám tanítványaimnak, sőt megnyitám a közönségnek, és olvasói jó számmal vannak. Ha e könyvtárhoz hozzáveszem a gymnasiumét is: van olyan könyvtárunk, melly *alapnak, magnak elegendő*, melly *szaporítás által mérsékelt kívánalmainknak meg fog felelni*”.

A szertárak helyzetéről még kevesebbet tudunk. *Benka* szerint a *Wenck-*

heimok viszonylag sok eszközt ajándékoztak a gimnáziumnak: térképeket, kartográfiai (térképraajzolást segítő) „gyűjteményeket”, földgömböt, távcsövet, légsúlymérőt, légszivattyút, leideni palackot, magdeburgi tekéket, domború és homorú tükröket, gépmintákat. Az első igazgató: *Skolka András* pedig mineralógiai (ásványtani) gyűjteményt, herbáriumot (növénygyűjtemény), külföldről hozott rajzmintákat hagyott iskolájára.

Jól tudjuk, hazánk középiskoláiban gyermekcipőben járt még ekkor a szemléltető oktatás. Voltak nagyobb, fejlettebb iskolák, amelyek — minőségi szempontból — talán nem vagy csak alig-alig múlták felül ezt a szintet. A győri királyi akadémia e korból ismert leltári jegyzéke is mindössze 29 tételt tartalmazott, s benne a mérlegen, a higrométeren, a „kevésbé használható mérőserpenyőn”, 1 forgatható nyélre erősített prizmán, 1 mikroszkópon, 2 csillagászati földgömbön, 1 homorú lencsén, 2 teheremelő csigán, 1 fekete táblán, 1 poháron, 1 agyagfazékon, 1 csíptetővason, 1 kalapácson, 1 rugós mérlegen, 3 kötelen, 2 fúrón, 1 légsúlymérőn és 1 borotván kívül csupa használhatatlan leltári tárgy szerepelt. Ilyenek: „néhány még használható messzelátó cső; sok nem használható messzelátó cső; 3 éppen nem használható légszivattyú; 1 villamgép, amely nem érdemli meg a javítást; 1 valamivel jobb s kijavítható villamgép; különféle megrongált, vagy alig használható fa- és vasszerszámok; 1 síktükör, melyet fénytani kísérletekre lehetne használni, ha minden hozzávaló megvolna” stb. Még 1847-ben is így szegyenkezett miatta *Deáky főigazgató*: „Pirulnunk kell, ha idegenek fő iskolánkba betekintenek, vagy külföldi utazók könyvtárunk s természet- és mértani múzeumunk, vagy más, a tudományosodást s műveltséget előmozdító gyűjtemények után tudakozódnak, mivel csak 5—6 láb széles és 2—3 ölnyi hosszú, gyéren ellátott rekeszeket lehet nekik mutatnunk, melyekben még az első szükségű készletek sem férnek el . . . még saját honunknak többi tanintézetei mögött is tetemesen hátra maradtunk”.

A természettudományok oktatásáért nem túlzottan lelkesedő győri akadémia silány szertári készlete nem lehet meghatározó a mezőberényi eszközellátottság fejlettségének a megítéléséhez. Megcáfolhatatlan ugyan, hogy használhatóság és minőségi színvonal tekintetében nem volt hátrább nála akkor sem, ha történetesen nem is rendelkezett sokkal több lényeges dokumentációs tárggyal. Ez azonban csak a minimumot jelenthette másfélszáz évvel ezelőtt is. A nagy tudású polihisztor: *Bloch (Ballagi) Mór* 1845-ben is a szertári állomány gyors felrészítését kérte. „Optikai felszerelést, földméréshez szükséges mérnöki *szerelvényeket*, tömormértani faragványokat és kémiai *szerelvényeket*” sürgett, hogy természettani, vegytani és geometriai (mértani) óráit úgy-ahogy szemléltetni tudja. A mezőberényi időszak tanárai pedig alapvető kísérleti eszközök hiányában kénytelenek voltak beérni mindennapos táblai rajzokkal, kisebb sétákkal és kirándulásokkal, ha az egyes tárgyakat és jelenségeket vizuálisan is láttatni akarták.

A személyeskedő viták elharapódzásának okát (mert nemcsak Szarvason

volt ellentét a tanárok között) a kora reggeltől napestig tartó fárasztó munkáért kapott aránytalanul kicsi fizetésben kell látnunk. Ez indokolja a nagyfokú pedagógusvándorlást is. 34 év alatt összesen 6 igazgató és 16 tanár működött az intézetnél! Vagyis aki tehetett, menekült az iskolától. Nencsak a „zsírosabb” parókiák vonzották a tanárokat, hanem még az átlagos jövedelmű népiskolai tanítóságok is. Elfogadható fizetésben ugyanis csak az igazgató részesült. *Skolka* például — díjlevele alapján — évi 300 váltóforintot, 20 köböl búzát, 10 öl tüzifát, egész téli fűtésre való szalmát, szabadlakást és a beszedett tandíjból meghatározott részt kapott, s ez akkor tekintélyes bérnek számított. A tanári fizetés milyenségéről — sajnos — nincsenek adataink. Ahogy *Irányi* írja: „Rendszeres illetményt nem kaptak. Többnyire az ingadozó létszámú tandíjából, a magántanítványoktól kapott díjazásból és a főúri kegyből éltek”. *Benka* is csak ennyit tartott érdemesnek a megörökítésre: „... az igazgatón kívül alig volt egynek is kellőképpen biztosított fizetése”.

Nem járunk messze az igazságtól, amikor azt állítjuk: nemcsak a magyar nyelvű oktatás kiszélesítésének vágya, hanem a nagy tanári fluktuáció ténye is közrejátszott abban, hogy az esperességi gyűlés végül olyan határozatot hozott, miszerint a hittani jelöltek előbb mintsem az esperességben lelkészi hivatalra bocsáttatnak bizonyos ideig, mint rendkívüli tanárok a magyar nyelv és irodalom előmozdítására a mezőberényi gymnasiumban köteleztessenek” (*Pecz*). Adatok igazolják, nem csupán a magyar nyelv tanítását vállalták. Alkalmazásuk az állandósult tanárhiányon és az alumneumi felügyeleten is enyhített. Minthogy azonban nem láttak életcélt a megszégyenítően hitvány megélhetést nyújtó pedagógiában, munkájuk sem lehetett teljes értékű. Folytonos vándorlásaikkal inkább akadályozták, mint segítették az igazgatók tervszerű oktatásra és egységes szemléletű nevelésre irányuló *távlati* törekvéseit.

A mezőberényi gimnázium mindettől függetlenül tartalmas és korszerű nevelést adott. *Kornis Gyulának* a reformkori evangélikus iskolák „szellemi frissességéről” és tanárainak „európai tájékozottságáról” írt bírálata rá is vonatkozhatott. Ezt igazolta a *Schedius* féle első tanterv latinus szellemével való bátor szembeállása: a magyar nyelvoktatás azonnali bevezetése és következetes megtartása. Akkor vállalkoztak a magyar nyelv tudatos ápolására és terjesztésére, amikor a rendek többsége a kisebb rosszat védve a nagyobb ellenében, általában a latin mellett kardoskodott a némettel szemben, és csak néhányan — a legjobbak, a leghaladóbbak ismerték fel a magyar tanításhely bevezetésének és alkalmazásának korszakalkotó politikai-társadalmi jelentőségét.

Az elnémetesítés nemcsak *II. József* politikájában játszott központi szerepet. *II. Lipót* rövid uralkodása után az újra megmerevedő abszolutizmus is ezt érezte egyik legfontosabb feladatának. Titkos jelentései egyenesen „kálvinista összeesküvést” szimatoltak a magyar nyelv hivatalos elismertetését sür-

gető beadványok mögött. A magyar ellenállástól félt Bécs — a forrongó nemzetközi helyzet láttán — ellenséges érzéssel fogadott és kezelt minden nyelvvel kapcsolatos beadványt, és drákói szigorral igyekezett meggátolni azok törvényerőre emelését. *Ferenc* király 1807-ben még a magyar nyelvű tanítóképző intézeti oktatásra vonatkozó javaslatot is elvetette, holott a hazai népiskolákban magyar volt a tanítási nyelv.

A klérus — a Habsburg-ház leghűbb szövetségese — a protestánsok politikai súlyának megerősödésétől félt, ha a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé válik. Még *Kornis*, a Horthy-korszak egyik vezető kultúrpolitikusa is ekként vélekedett egy, a reformkorral foglalkozó tanulmányában: „Ha kálvinista uraink célt érnek, ezzel vége a katolikus egyháznak, s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást fenntartani kívánják”. Így aztán a klérus, amely önmaga politikai és gazdasági érdekeit is védte — a latin nyelvű hivatalos iratok fordítása komoly jövedelmet jelentett — „szent nyelvet” kívánt csinálni a latinból, s még 1840 táján sem javasolta „a minden tárgyra kiterjedő magyar nyelvűség bevezetését”. Azok ellen, akik szakítva a régi gyakorlattal, magyar nyelven mertek tanítani, szigorú vizsgálatot indított (pl. 1833: Szeged, kegyesrendi főgimnázium), és őket „a latin nyelvű oktatás visszaállítására” kényszerítette, esetleg állásaikból elmozdította, vagy alacsonyabb szintű intézetbe helyezte át, mint 1837-ben *Czuczor Gergelyt*, ki mindössze 1 hónapig taníthatott a győri királyi (kat.) akadémián. Ekkor „főigazgatója égető szükségből visszahívta” a gimnáziumba.

E tények ismeretében még jobban becsülnünk kell a mezőberényi esperességi főgimnázium magyar nyelvű pedagógiai tevékenységét, amelyről többek között így ír *Kazay Károly* a *Tudományos Gyűjtemény* 1826-os évfolyamának *Jelesség* című cikkében: „Ezen oskolában annak 1803. esztendőben (valójában: 1802) lett felállításának idejétől fogva, elsősorban is a nagy számmal ide sereglett Helvetziai (kálvinista) Vallású nagyobb Tanulók által tanított a Magyar Nyelv és Literatura hét egész esztendőknél elfolyása alatt, amidőn 1810. esztendőben tsupán a Nemzeti nyelv eránt viseltető szeretet tüzetől hevítettvén *T. T. Berey István* úr, a Helybéli Reformáta Sz. Gyülekezetnek érdemes Lelki tanítója nem csak a Magyar Nyelvnek, Literaturának, hanem tudományos dolgoknak, úgymint Magyar Ország Historiájának, Statistikának és Geographiának Magyar nyelven való tanítását önként vállalta magára. Melly közhasznú tanítását a minő nagy kedvvel és tüzzel, ugyan olyan sikerrel és haszonnal folytatta azon érdemes Férjfi, mellynek a hasznos következése lett, hogy több tót és német születésű ifjak annyira megmagyarosodtak, hogy mind a hangejtésre, mind a Magyar kifejezésekre nézve született Magyaroknak tartatnának”.

A kiemelkedő eredményről személyesen is meggyőződött „Méltóságos Aszódi Bárá *Podmanitzky János* úr, a Nagy Tiszteletű Békés-Bánátusi Esperesség akkori Inspectorá”, aki — erről fentebb szoltunk is — egyrészt a végzett teo-

lógusok rendkívüli tanári alkalmazását és azoknak magyar nyelvtanítását rendelte el, mielőtt lelkeszi hivatalaikat elfoglalnák, másrészt „nemzeti nyelve eránti égő szeretetének szent tüzeitől” felhevítettén” az ezen oskolában (ti. Mezőberényben) munkálkodó Magyar nyelv Tanítójának önként a magából esztendei fizetést rendelt, kötelességébe tévén néki a Magyar nyelven és Literatúrán kívül más Tudományoknak Magyar nyelven való tanítását”. Dicséretes tetteivel az előjogaikhoz görcsösen ragaszkodó protestáns társintézetek iskolabizottságai előtt is méltó elismerést és megbecsült nevet szerzett.

A három nyelvű evangélikus felekezet mezőberényi iskolájában, amely mellesleg a délszláv tanulóknak is nyugodt tanulási lehetőséget biztosított, és meghitt, családias otthont adott, az erőszakos magyarításnak nem volt, nem lehetett semmi létjogosultsága. Ez a szülők és pártfogók jelentős hányadának a nemzetiségi érzékenységét sértette, és anyagi-erkölcsi támogatását veszélyeztette volna. Az előzmények ismeretében nem kell bizonygatnunk: jószándékukat, segítőkészségüket nem kockáztathatta az a fiatal iskola, amelynek igazgatói és tanárai a szünidőkben igen gyakran toborzó- és gyűjtőútra mentek, hogy a következő tanév oktató munkáját megalapozzák. Így cselekedett *Skolka* is 1806-ban, akinek a szomszédos pesti és bácsi esperesség területén tett körútja — *Pecz* szerint — „363 forintnyi haszonnal” járt.

A latin nyelv vezető szerepének megszűntetése, az egyes tantárgyak élő nyelven folyó oktatása nemigen okozhatott különösebb fájdalmat a nem magyar anyanyelvű tanulóknak. Sőt. A latin nyelv jelentősége az évszázadok során szerte Európában lassan-lassan szinte a nullára csökkent. Megszűnt a tudományok nélkülözhetetlen, internacionális nyelve lenni. Azok a nemzetek, amelyek megvívták már a maguk polgári forradalmát, boldog örömmel, büszke öntudattal cserélték fel a sajátjukkal, felismervén, vagy legalábbis megsejtvén, milyen szoros a kapcsolat nyelv és gondolkodás között.

Tisztán látta és helyesen érzékelte ezt a haladó szellemű magyar egyetemi ifjúság — az úgynevezett reformnemzedék is, amely minden lehetőséget felhasznál arra, hogy a tantárgyak magyar nyelvű oktatásának az ügyét győzelemre vigye. 1825. november 2-án például, amikor a *Studien Hof Comissio* által benyújtott tervezet ellen lázongott (ez az egész monarchiában — az olasz területektől eltekintve — a német nyelvet akarta rákényszeríteni az iskolákra: egyetemekre és főiskolákra), egyben hevesen tiltakozott a latin nyelv „erőszakosan fenntartott uralma” ellen is, és mint kétségbevonhatatlan aranyigazságot, ezt szögezte le: „A magyar ifjak idegen nyelven nevelve, velősen gondolkodni meg nem tanulnak, s elmélfkedő tudósok alig(ha) lesznek”.

Sokan voltak persze, akik az évszázados iskolai gyakorlat eredményeként ésszerűtlennek tartották a latin nyelv oktatásának háttérbe szorítását. Még azok között is, akik pedig elvben azonosultak a haza és haladás — a nemzetté válás politikai célkitűzéseivel. Kultúraféltő nosztalgiájukat bizonyos fokig meg tudjuk érteni, ha a magyar tudományos nyelv korabeli fejletlenségére gondo-

lunk. De csak ekkor. Emberileg ugyanis nagyon igazaknak érezzük a híres pápai tanár: *Bocsor István* latin nyelvtanához fűzött bíráló szavakat: „Magyarország szintúgy, mint a külföld, csaknem egyedül latin nyelven kapta a műveltséget”, valljuk azonban azt is, amit ez után mondott a kritikus: „... éppen azért ez általános és a nép tömegébe ható sohasem lehetett”.

Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk a kultúraféltő jóakarók álláspontját, azt kell látnunk: a végső eredményt tekintve alig-alig különbözik azokétól, akik „azért vitáztak a latin mellett, hogy a nemzeti nyelvnek ártsanak”. Sajnos, voltak ilyenek, sőt táboruk jelentős politikai erőt képviselt. Habsburg-érdekeket képviselő főrendi tagjainak népellenes magatartását így leplezte le a vaslogikájú *Kölcsey* 1833. tavaszán a reformországgyűlés követi táblájának ülésén, biztos érzékkel tapintva rá a lényegre, az igazi okra: „... nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből *szent nyelvet* csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a *demokráciától félnek*, ha az anyai nyelv felemeltetik?”

A nemzetiségi tanulók esetében ilyen irányú politikai akadályról nem beszélhetünk. Ők a magyar nyelv államnyelvvé tételétől saját nacionalizmusukat féltették. Állásfoglalásuk ezért sem lehetett tökéletesen egységes és elkötelezett. A kettős elnyomás megkülönböztető politikájának a réme béklyózta gondolataikat és érzéseiket, s ez számukra fokozott kiszolgáltatottságot, harmadrendű állampolgárságot, nagyobb kizsákmányolást, sértő, megalázó bizalmatlanságot és gúnyos lekezelést, lenézést sugallt.

A feudális jellegű magyar nemzeti mozgalom vezérkara csakugyan nem értett egyet a nemzetiségeknek az övéhez hasonló, azzal egy időben jelentkező nacionalista törekvéseivel. Elutasította a szerb-horvátok szabad nemzeti élet utáni vágyakozását és annak nemzetkoncepcióját, amely a hovatartozást illetően nem a vallást, hanem a nyelvet és a származást tartotta a legfontosabb ismérvnek. Nem értett egyet a szlovákok *Anton Bernolák* által hirdetett egységes szláv nemzetfogalmával, amely egyenrangú részként kezelte a „pannoniai vagy magyarországi szlávokat” — szlovákokat az általa elképzelt államtestben, és harcolt természetesen a románok *Supplex Libellus Valachorum* néven ismert tervezete ellen is, amely a magyarhoz hasonlóan történelmi jogra alapozott ideológiai fegyverrel küzdött az erdélyi románság egyenjogúsításáért és a káros megkülönböztető jegyek eltüntetéséért.

A lassan, de biztosan államnyelvvé fejlődő magyar nyelv tanulásának és használatának az elfogadtatása korántsem lehetett tehát olyan könnyű, mint amilyennek a *Tudományos Gyűjtemény* ismertetett híradása alapján hinni lehet. A nemzetiségi tanulóknak, akik saját nacionalizmusuk bizonyos fokú oltalmát látták az indifferens latin nyelvben, erős érzelmi kötődöttségüket, nagy visszahúzó erőket kellett legyőzniük, amikor a magyar nyelv intenzív tanulására vállalkoztak. Az elsajátított nyelvismeret természetesen nem jelentette mindjárt nemzetiségi tudatuk gyökeres megváltozását vagy feladását. Ezt nem is várhatták tőlük. A nemzeti egység erejét és minőségét erős próbára tevő sza-

badságarc hamarosan meggyőző módon tükrözte és bizonyította ezt. Nemcsak a *Kossuth-katonák* között, hanem a magyar szabadság ellen küzdők táborában is voltak régi mezőberényi diákok, élükön *Dmitrij Stratimirovic* katonai biztossal — a lelkes patrónus karlócai érsek közeli rokonával, aki — ahogy az egyik verses krónika mondja — „fellázítá a vad rác népet, el akarván szakajtani tőlünk három megyénket”. Végül a verseci csatában fogságba esett, s „elvette lázításának bérét” — a haditörvényszék párját ritkító embertelensége és pusztító kegyetlensége miatt 1848. július 19-én Temesváron felakasztatta.

A mezőberényi és jogutódja a szarvasi gimnázium kétségkívül élen járt a magyar nyelvű oktatásban. Tanárai — szerencsére — sohasem veszítették szemük elől a nemzeti egységet építő megbékélés szolgálatát. Nem voltak túlzók és türelmetlenek. Nem törekedtek arra, hogy mindenáron magyarosítsanak. Tudták, a magyar nyelv pusztá értése nem egyenlő a *magyarosodással*. A nyelv ismerete önmagában még nem forrasztja egygyé a Kárpát-medence népeit — legfeljebb a félrehallást csökkenti és a helytelen értelmezéseket küszöböli ki.

A tanulók visszaemlékezései azt tükrözik, hogy a tanárok az együtt élő népek egyesülését a nagy utód: *Vajda Péter*hez hasonlóan képzelték el, aki *Magyarosodás* című cikkében a *Hasznos Mulatságok* hasábjain 1833-ban így látta a nemzeti egység kialakulásának ésszerű útját és módját: „Én a különböző népek egyesülését a folyamok egyesüléséhez hasonlóan gyanítom. A folyamok egyé (eggyé) csapván, egyszerre, azonnal nem vegyülnek össze; messze kísérheted habjait, megkülönböztetve egymástól, míg nem végre az egész egy tulajdon folyamot mutat, különbözőt mind egyik, mind másik ős folyamtól. A csermelyek, folyócskák eltűnnek a nagy folyamban”. Majd e találó és kedves természeti képet értelmezve, ezeket írta: „... illő és igazságos, hogy magyar honban magyarokká legyünk. Hanem, mint minden dologban, úgy itt is bizonyos mód van. *Erőszak ritkán, vagy soha sem vezet célhoz* . . . Az emberiség örök és eltörölhetetlen jussai (jogai) között első a gondolkodási szabadság, melyet közvetlenül elnyomni lehetetlen, közvetve rossz (rossz) nevelés által igen is, midőn valaki előítéletek rabjává tétetik. A gondolkozás szavakban történik, s aki a szavakat elnyomja, amarra (ti. a gondolkozásra) is ellent hat. Valami különös az, ha valaki kényszerítenék e' vagy ama hangokon (e' vagy ama nyelveken) fejezni ki gondolatait. Mivel lehet valaki szabad, ha nyelvével és ajkain kiszálló (kiszálló) hangjaival nem? Az anyai hangok pedig legédesebbek, kiki örömet ezeken beszél.”

Ezt az elvet képviselte szarvasi tanár korában is. Tökéletesen harmonizált ez a mezőberényi elődökével, akik egymás tiszteletére, anyanyelvük megbecsülésére, s a magyar nyelv befogadására és szeretetére nevelték tanítványaikat. Valójában nem is tehettek mást, hiszen legtöbbjük nemzetiségi családban nőtt fel, de megfelelő hatóságuk is ezt követelte, ezt kívánta tőlük.

Mezőberény pompás hátteret biztosított ehhez a maga kevert (magyar, szlovák, német) lakosságával. A háromnyelvűség — nem kétséges — sok előnnyel

járt. A tanulók között spontán kialakuló közvetlen baráti viszony mindenekelőtt a faji gyűlölettel, a túlzó sovinizmussal szemben nyújtott védelmet, széles kaput tárva az őszinte, nem tananyagból fakadó ismeretszerzés előtt. Bő lehetőséget adott a hazai realitások: az égető gazdasági-társadalmi-politikai gondok, a belső bajok érzékelésére, az elért eredmények és a meglévő hiányosságok számbavételére. Megkönnyítette a különböző nyelvi tények, nyelvjárási sajátosságok felismerését, a népművészeti motívumok megkülönböztetését, a népköltészeti termékek és témák sokoldalú megközelítését és értőbb befogadását stb. Egyszóval nemcsak érzelmileg, hanem értelmileg és erkölcsileg — emberileg — is gazdagabbá tette őket.

Nem lehet véletlen, hogy ebben az egészséges légkörben, amelyben sok hosszan tartó barátság szövődött — aránytalanul több kiválóság nevelődött, mint a következő két évtizedben Szarvason, jóllehet híres tanárokbán, tudós nevelőkben ott sem volt hiány. A tényezők ilyen szerencsés egybeesésének, összejátszásának köszönhető például a nem nemzetiségi eredetű *Sárosi Gyula* is, hogy úgy megszerette a szlovák népet és annyira elsajátította a szlovák nyelvet, hogy Eperjesen a Magyar Társaság mellett a Szlovák Társaságnak is lelkes pártolója és hűséges munkatársa lett, vasárnaponként pedig szinte megbabonázva nézte a városka lakóinak színes felvonulását, népviseletük pompázó színgazdagságát.

A sok kiemelkedő tanítvány (a legismertebbek nevét a *Sárosi Gyuláról* szóló fejezetben soroltuk fel) valójában nemcsak az Alföld népének magasfokú kulturális és művészi érzékenységét, hanem az iskola felbecsülhetetlen értékvédő-értékmentő szerepét is hirdeti és tanúsítja. Tanárai, mint a mesterségüket jól értő gyémántesziszolók, — ahogy ezt a tanulók stílusgyakorlatait, költői próbálkozásait megörökítő, 222 lapos kéziratos *Gymnasiü Agroberentiensi Liber Memorialis* (A mezőberényi gimnázium emlékkönyve) is tanúsítja — nem egy csi-szolatlan kőből formáltak gondos, lelkiismeretes munkával tiszta fényű, értékes drágakövet, *acéllá edzve* tanítványaikban *a jellemet*, és az „ismeret dicső nektárjával” fel-felüdtve, a szépség és igazság befogadására alkalmassá téve a szívet és az elmét. Olyanokat mentett meg a mezőberényi gimnázium a sajnálatra méltó sárárany-sorstól, akik kimondottan az ingyenes tápintézeti ellátásnak és a kedvezményes tanulási lehetőségnek köszönhették, hogy természetes eszüket, nyers adottságaikat gazdagon kiművelhették, s nem kallódtak el a nagy magyar parlagon. Akiknek másként nem adta volna meg a sors, hogy szülőföldjüktől 300—400 kilométernyire távol valamelyik nyugat- vagy észak-magyarországi evangélikus iskolában tanuljanak.

A mezőberényi gimnáziumban a tanítás és nevelés eredményességén több kiváló tanáregyéniség fáradozott. Közülük különösen az első igazgató, az ízigvérig pedagógus: *Skolka András*, továbbá a kiváló szervezőként ismert *Benka Ádám* és *Tomasek Pál*, meg a sokoldalú *Molítórisz Adolf* emelkedett ki. Rajtuk kívül igen hasznos munkát végzett még a többször emlegetett két lelkész: *Oer-*

tel *Zacharias* és *Berey István*, aki után egy évig a Nagylakra távozó *Kristóffy Sámuel* oktatta „fáradhatatlan szorgalommal” és szép eredménnyel a magyar nyelvet, de itt kapott 2 évre (1818—1820) munkalehetőséget *Shakespeare* egyik első szlovák fordítója: *Boszy Mihály* is, miután „kicsapongó élete” miatt a békecsabai lelkészi állásából elmozdították.

A legmélyebb hatást — nem kétséges — *Skolka* gyakorolta az iskolára és a tanulófjúságra. A nagy szakmai és általános kultúrával rendelkező tudós pap-tanárt nemcsak fáradhatatlan szervező munkájáért, lelkes ügybuzgalmáért és példás emberségéért övezte páratlan tisztelet, hanem elismert közirói tevékenységéért is. Neki köszönhetjük Mezőberény első, jól rendszerezett leírását, amelyet *Kulcsár István* lapja: a *Hazai Tudósítások* 1806-ban három folytatásban le is közölt. Az adataiban pontos községismertető hiteles képet festett az „összeségesen 5702 lelket” (szerintünk 5779 lakost) számláló „(szlovák lutheránus: 2715, német lutheránus: 1718, kálvinista magyar: 1206, görög nem egyesült: 100, katolikus: 40)” Mezőberény fekvéséről, területének nagyságáról, újratelepülésének körülményeiről, a helység gyarapodásáról, mezőgazdaságának, iparának, kereskedelmének helyzetéről, népiskoláinak és nevezetes épületeinek a számáról. Közben ejtett néhány szót a vezetése alatt álló gimnáziumról: a *Deák Senioralis Iskoláról* is, amelyben *Oertel Zacharias* tanította ekkor a görög és a francia nyelvet, a grammatisták osztályát pedig *Bakó Sándor* vezette.

Joggal siránkozott *Pecz*, hogy Új-Verbászra távozásával a „legszebb díszétől fosztatott meg az iskola”, melyet az ő irányítása idején „nemcsak ág. hitv. ev., hanem helv. hitv. és görög keleti tanulók is számosan látogattak”.

Személyéhez kötődött a Békés-bánáti esperességi tanítóegyesület megalapítása is, amelyről *dr. Tóth Lajos A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története 1804—1968* című művében bő ismertetést adott. A sok értékes adatot tartalmazó kötetnek egyik lényegbevágó feltételezésével — sajnos — nem érthetünk egyet. A szerző az 1804. májusában Szarvason alakult, *Skolka* és *Kristóffy György* vezette „*Néptanítók Testvéri Szövetkezetét*”, amely jöllehet „Szarvas és környéke, illetve az esperesség tanítóságának a tömörítésére” vállalkozott, tanulmányában végig mint szarvasit emlegeti. Ez így téves. Nem azért, mert mintája: a *Kishonti Tanítóegyesület* (a második a mi Békés-bánáti csoportunk volt) is esperességi jellegű volt; ez még nem lenne reális ok. Tény azonban, hogy 1786-ban, amikor az *II. József* türelmi rendeletének a hatására megszerződött, nem is lehetett más. Roppant fejletlen volt az iskolahálózat. Nem volt egyetlen olyan népes evangélikus gyülekezet sem az országban, amely szükségesnek érezhette volna, hogy tanítói számára önképző és érdekvédelmi egyesületet tartson fenn. Szarvason is mindössze három, díjlevéllel rendelkező tanító tevékenykedett 1804-ben — ahogy *Szentkereszty* monográfiájából világosan kitűnik —, de mégha melléjük 1—1 segédtanítót veszünk is (ezeket a tanító fizette; tartásuk nem volt kötelező), számuk akkor sem indokolja, hogy valamiféle helyi peda-

gógus szervezetet létesítsenek. Mégkevésbé volt így Honton, hiszen a községnek 120 évvel később — az 1907-es helységnévtár adatai szerint — is csak 803, túlnyomórészt katolikus lakója volt, ennél fogva nem is rendelkezett önálló evangélikus gyülekezettel és iskolával. Kishont nevű községről pedig egyszerűen nem tud semmit a kiadvány. (Az Ipoly-melléklet: Ipolyság és Drégelypalánk környékét — a hajdan *Hunt Miklós* főispán által irányított, egykor Rima megyének nevezett részt hívták Kishontnak. Tévedett tehát *Peres Sándor* is — az ő adatait hasznosította a szerző —, amikor az egylet alakulását Kishont „helységéhez” kapcsolta.)

Állításunkat — azt tudniillik, hogy nem kimondottan szarvasi egyesületről volt szó — többek között az is alátámasztja, hogy a *Tóth Lajos* által felsorolt 11 „alapító” tag közül 7 más időpontban, egy pedig sohasem került szorosabb kapcsolatba a szarvasi iskolával. Maga az elnök, *Skolka* is már jó másfél éve áttelepült Mezőberénybe, s nem valószínű, hogy onnan vállalta volna egy számára idegenné lett, helyi érdekű szervezet irányítását. Vele együtt *Poszpis (Poszpick) János* is berényi volt az alakulás idején. Ott tanított a német iskolában. A többiek pedig? Nos, *Rolkó (Rollkó) János* 1810—1815, *Bajtsy Jónás* 1787—1800, *Kollár János* 1811—1831, *Jekel Sámuel* 1815—1845, *Tonzoris Sámuel* pedig 1814/15-ben működött *Szentkereszty* lajstroma szerint Szarvason, míg *Farkas János*, ki 1803-ban feltehetőleg még Füzesgyarmaton élt és dolgozott, sohasem. Nem azonosítható ugyanis *Tessedik* nagyszerű pedagógusával: *Farkas Jónással*, ki 1775-től 1795-ig — szakítva a lélekölő verbalizmussal — gondolkodásra nevelte a reá bízott fiúkat és lányokat.

Azt jelenti ez, hogy az 1811-ben *Szimonidesz János* által *Benka* szerint „önhatalmúlag megszüntetett” szervezetnek nevezettek mint szarvasi tanítók nem lehettek alapító tagjai. Kizárólag a merész társadalompolitikai elveket valló *Kristóffy György*, illetve *Molitorisz Gábor* és *Csermák Mátyás* vallhatta magát annak. A többiek még a következő esztendőkből is az egyházmegye más-más iskolájában tanították olvasásra és betűvetésre a kisiskolás gyermekeket.

Más érvek is azt a nézetet erősítik, hogy a tanítóegyesület mindvégig az egyházmegye szervezete volt. Iratai között nem találni egyetlen olyan döntést, egyetlen olyan határozatot, amely szerint az esperesség lemondott volna fenntartó jogáról a szarvasi egyházközség javára. Az egyházmegye tudtával és beleegyezésével alakult meg a *Martinovics* -féle mozgalmat követő terror első hullámának lecsendesülése táján Szarvason. A jelentős népességű evangélikus község azonban csak az alakuló gyűlésnek adott helyet. Nem volt ugyanis rendelkezéssel előírva, hogy a tanácskozással és egyéb rendezvényekkel kizárólag az esperesi hivatalban köteles az egyházi hatóság tartani. Megszüntetéséről is az egyházmegye plénuma — egyházi és világi tagokból álló felügyelőbizottsága — döntött, nem a szarvasi egyházközség. Ha kimondottan helyi érdekelté lett volna, úgy a feloszlást a *Tessedik—Machula* lelkészek által vezetett szarvasi egyháznak kellett volna kezdeményeznie; ennek azonban nincs semmi nyoma.

A „tanítók jogviszonyainak a szabályozására” kijelölt lelkészi bizottság elnöki tisztét is *Sexty György* tótkomlói lelkészre ruházták, tagjaivá pedig *Machula Gábort* és iskolai ügyekben jártas vidéki lelkésztársát: a mezőberényi *Kutzián Györgyöt* és az egyházmegye egyik „világi” tagját, *Keblowszkyt* delegálták. Az egyesületet három tanító képviselte: *Kristóffy* és *Poszpis* szarvasi és *Skolka* — valószínűleg *Sámuel*, ki a következő évben került Orosházára az egyházmegye valamelyik községéből.

Érdeemes felfigyelni arra is hogy a hivatalos iratokban és feljegyzésekben mind *Kristóffy*, mind *Szimonidesz* egyértelműen egyházmegyei szervezetnek tartották a *Néptanítók Testvéri Szövetkezetét*. Így fogalmaztak: „... a nemes buzgósággal folytatott törekvések az *esperesség egyes igazgató lelkészeinél* (tehát nemcsak az esperesnél!!) visszatetszést születtek” (*Kristóffy*), *Szimonidesz* pedig azzal vádolta a szervezetet, hogy „illetéktelenül olyan aprólékos és finnyás természetű ügyeket „feszegtetett, melyekkel „a *népiskolákat fenntartó egyházak autonóm jogkörét sértették*”. Vagyis nemcsak a szarvasiét. Idézeteink az egyesület utolsó éveiből valók.

Könnyű és tetszetős, sőt az első hallásra talán még hihető is, egyetlen vaskalapos vezető bűnéül felróni egy kétségkívül haladó szervezet betiltását, ahogyan ezt *Szimonidesz*szel kapcsolatban *Benka* tette, nem törődve sem a kijelölt bizottság jelentésével, sem az egyházi demokratizmussal (az esperes egyedül nem dönthetett ilyen horderejű ügyekben), sem a Habsburg-abszolútizmus egymás után sorjázó tiltó rendeleteivel. Tudvalevő, hogy *I. Ferenc* — félve a felvilágosult eszmék térhódításától — már a századfordulón „ki akarta irtani Közép-Európa területéről a könyveket”, s ennek érdekében „levélvizsgáló páholyokat” létesített a határállomásokon, továbbá Pozsonyban és Budán. *Bolyai Farkas*nak is 19 évig kellett várnia *Gauss* művére!!! Majd ezt követően betiltotta a városi olvasóköroket, az ún. *Leseabineteket*, és megszüntetett mindenféle kölcsönkönyvtárt. Aztán jött a *recenzeáló törvény*, amelynek értelmében a cenzoroknak felül kellett vizsgálniuk minden régi sajtóterméket, különösen éber figyelmet szentelve azokra, amelyek *II. József* és *II. Lipót* „szabados” korában jelentek meg. Be is tiltottak vagy 2500 művet. A drákói rendelkezések csúcsát azonban az a *Sándor Lipót* javaslatának szellemében fogant határozat képezte, amely megkövetelte, hogy „a bárki hagyatékában talált könyveket az örökösök csak akkor vehetik át, ha *bebizonyítják, hogy tudományos szempontból olvasnak*”.

Nemcsak az olvasóköroket tiltotta be a *Ferenc*-féle abszolútizmus — megszüntette az ifjúsági egyesületeket is, amennyiben azok tagjai felvilágosult-radikális elveket vallottak. S ugyan, melyik nem volt ilyen, ha úgy akarta az erőt fitogtató, gyáva hatalom! ? A rendőrminisztérium sorra oszlatta fel a *Soproni Magyar Társaság* mintájára létesült — főiskolai-líceumi társaságokat, úgy gondolván, hogy vele a forradalmi eszmék és gondolatok terjedésének is útját állja. Parancsba adta, hogy az ifjúságnak nem szabad sem olyan verset szavalni, sem olyan beszédet tartani, amelyben „politikai vonatkozások” van-

nak. Nem csoda hát, ha az igazgatók és tanárok kétségbeesetten örködtek iskolai önképzőkörük „eszmei tisztaságán”, nehogy „ártalmas Frantz Jakobinus klub”-nak minősítsék.

Napóleon proklamációja idején ismét felerősödött a terror. *Ferenc* királynak látnia kellett, hogy az általa képviselt *mozdulatlanság-politikának* komoly ellenzéke van hazánkban. Kipróbált reakciós politikusokkal vette magát körül, akiknek rémuralma némított és félemlített. Megölt minden egészséges próbálkozást, elfojtott minden korszerű, haladó eszmét és gondolatot.

Számunkra különösen akkor vált kíméletlenné az elmyonás, amikor a reakció megrögzött képviselője, a *forradalom- és Napóleon-ellenes Baldacci Antal* került vezető szerephez. Ez a korzikai származású renegát magyar tajtékozó gyűlölettel viseltetett minden felvilágosult eszme iránt. Nyelvújításunkat és hivatalos nyelvért folytatott küzdelmünket lépten-nyomon gáncsolta, azt állítván, hogy „*Bocskai vipera*fajzata” — a magyarok ki akarják irtani a nem magyar nyelveket, hogy helyükbe a „kaukázusi magyart” tegyék.

Nem kegyelmezett a protestáns egyesületeknek sem, főként amikor kiderült: még a német nyelven író tudósokat — akik között több kiváló lutheránus tanár: *Schedius, Schwartner, Rummy* stb. akadt — sem sikerült megnyerni arra, hogy a Habsburg politikai érdekek szószólói legyenek.

Ez is hozzátartozik a szigorú igazsághoz. Hihetetlenül összetett a kóplet; nem szabad szimplifikálni. Tüzetes vizsgálódással lehetne csak tisztázni, milyen mértékben játszott közre egyesületünk megszüntetésében a felső akarat, illetve, hogy milyen csatornákon jutott el az az egyházkerületig. Elemezni kellene továbbá, vajon ugyanolyan okok kényszerítették-e *Lovich Ádám* szuperintendenst a kishonti tanítóegyesület megszüntetésére, mint amelyek alapján a Békés-bánáti működését betiltotta. Perdöntő lehetne ez a valós okok meghatározása szempontjából, annál inkább, mert mindkettőt közel egy időben: 1814—15-ben oszlatta fel. *Kristóffyék* ugyanis az esperesség 1811. évi határozata ellen fellebbezést nyújtottak be, s a fennmaradásukért folytatott küzdelemnek csak az 1814. aug. 16-án tartott tótkomlói főtárgyalás vetett véget. Ennek a határozatát hagyta jóvá *Lovich Ádám*.

Nem állítjuk, hogy az egyházmegyét nem foglalkoztatta élénken a tanítók szövetkezetének a fizetések normalizálására, a díjlevelek rendezésére irányuló mozgalma, amely *Kristóffyék* érdekvédő harcának központi kérdését jelentette. Meg vagyunk azonban győződve arról is, hogy legalább annyira félt a francia forradalom és a jakobinus eszmék térhódításától, melyekkel a tanítók vezetői nyíltan szimpatizáltak. Nem *Kristóffy* pedagógusokra jellemző bizakodása — „a borúra derünek kell jönnie”-elv izgatta őket. Ezt egyszerű népi igazságnak is felfoghatták. Inkább veszélyes demokratizmusától félték. *Kristóffy* ugyanis túlértékelve a francia forradalom nyomán kialakult nemzetközi erőviszonyokat és a felvilágosodás eszményeinek hatóerejét, azt hirdette, hogy gyermekei és unokái „meg fogják élni azon nagyszerű átalakulást, midőn az embert nem szü-

letése, rangja, címe, vagyona után fogják mérlegelni, de társas míveltsége, jelmeze, tudománya, közhasznú ügyessége és áldozatkész hazafisága” alapján. Ez az értelmi alapra helyezett, társadalmi elkötelezettségű boldogság-elmélet egybevágott *Kant* híres *erkölcsi törvényével*, amely száműzte a dogmatikussá merevedett teóriákat és tekintélytiszteletet, és a napi események-, a társadalmi haladás tevélegesen szolgálatában jelölte ki az emberi élet célját és boldogsága alapját. Sok volt ebben a robbanó töltet, s bizony félni lehetett tőle.

A megegyezést kizáró elvi különbségek elsősorban innen fakadhattak. Az anyagi érdekek mégoly bátor képviselőinek, vagy a tanítói tekintélynek s vele együtt a pedagógiai munka fokozottabb megbecsülésének a jogos követelése nem okozhatott olyan áthidalhatatlan, kibékíthetetlen ellentétet, hogy miatta az esperességi bizottság oly *kiskorú embereknek* tekintse a tanítókat, „kiknek minden hivatalos mozdulatát, sőt magánéletét is *merev és túlszigorú szabályok által kell korlátozni és irányítani*”. Ehhez — nem nehéz belátni — jóval több és nagyobb ok kellett.

A *Néptanítók Testvéri Szövetkezetének* történetéből témánk szempontjából csak az a 4 éves időszak érdekes, amely *Skolka András* elnökségéhez tapad. Bárán kijelenthetjük, hogy „a testületi szellem ápolására s az iskolaügy és a népnevelés fellendítésére” alakult szervezet az ő nagy személyes tekintélye és példás embersége nélkül aligha kapott volna bizalmat az egyházmegyétől. Északmagyarországi származása és iskoláztatása révén — akár az előzőleg Gömör megyében tanító *Kristóffy* is — sokat hallhatott a kishontiak egyesületéről, s felismerve annak nagy jelentőségét, érthetően azon volt, hogy egy hasonló szervezet létesítésével új munkahelyén is segítsen az elmaradott pedagógiai kultúra fejlesztésén és erősítésén.

Skolkát elsősorban a nevelők általános és szakmai műveltségének a fokozása izgatta és foglalkoztatta: egy önképzésre alkalmas könyvtár létesítése és a tudatosan beszerzett műveknek a tagok közöt'i köröztetési módja, továbbá pedagógiai-diadktikai-iskolaszervezési értekezések, tankönyvi bírálatok írása és íratása, és ezeknek egyesületi értekezleteken való megvitatása. Vagyis minőségileg javuló munka révén kívánt nagyobb társadalmi tekintélyt, és elismerést kivívni a tanító számára. Elfogadta *Kis Jánosnak*, a soproni költő-papnak a jó tanító szerepéről és nemes hivatásáról írt gondolatait: „... mind egyes emberek, mind egész népek és nemzetek értelembeli s erkölcsi kiműveltetésüket leginkább annak köszönhették, ... milyen esméretek terjednek el; ... az értelmes és hű tanítók teszik az embert igazán emberré, ... az emberi nemzet legszebb virágainak ők a kertészei, ... az ő bármely gyenge fényű mécsek terjeszt az egész földkerekségre éltető és vidámító világosságot”.

Mérhetetlen ez a kötelesség, s határtalan a feladat! Ugyanakkor — *Skolka* is jól látta — felkészületlen hozzá a magyar pedagógiatudomány és a tanító-gárda is. A pedagógia századának kezdetén maga *Kis János* is így kesergett: „Aranyhegyek helyett, melyet magamnak ígértem, sivatag pusztát leltem”.

Számos aranyhegyre — gazdag szellemi forrásul szolgáló tanítóegyesületre lett volna szükség, minthogy az iskolafelügyelő *Tessedik* verbalizmus elleni hiábavaló küzdelme óta sem javult sokat a helyzet. Az évszázados vendég — a *slendrianizmus* —, az imamalom-szerű értelmetlen szajkóztatás, a tanítói kötelezettségek mellékes foglalkozásként való kezelése, a gyenge fizetést kiegészítő pénzkereseti források favorizálása, a névnapozás és a mértéktelen italozás nem tűnt el végérvényesen. Viszonylag sok igazságot is tartalmazhatott tehát a lelkészek vádja és jobb teljesítményt sürgető szándéka. Ha ezért emelték fel szavukat, jogosan tették. Ez esetben az sem ítélnélhető el, ha jogorvoslást keresve, nyíltan szóltak gondjaikról. A baj a sértő általánosításból származott, amely ellen érthető módon hevesen tiltakoztak — mert azért voltak ilyenek is — a jól dolgozó pedagógusok.

Skolkák programja hat lényeges feladatkörre irányozta az egyesület tevékenységét. A tanítók anyagi és jogi érdekvédelmére és a testületi szellem ápolására; az oktatásügy, iskolavezetés, nevelés egyesítésére, színvonalának emelésére; aztán állást foglalt a pedagógus-önképzés szükségessége mellett; foglalkozott a tanítónak a népnevelés fellendítésében betölthető és betöltendő szerepével — az iskolán kívüli népművelés társadalmi igényének kielégítésével, s végül az „egyházi önkényeskedés elleni szervezett fellépés és védekezés” kérdésével.

Nagyobb történeti távlatból nézve is korszerű ez a program. Alig különbözik az I. népiskolai törvény, az 1868. XXXVIII. tc. 147. §-a értelmében a községi és állami népoktatási intézetek tanítói és tanárai számára létesített vármegyei tanítóegyesületétől, amelynek elvei a felekezeti iskolák nevelőit tömörítő, hasonló célú egyesületek alapszabályaira is mély hatást gyakoroltak. Benne volt az egyházi hatóságoktól függetlenített oktatás kívánalma is, ha konkrét megfogalmazást nem is nyert még. Előre mutatott 1848 felé. Mindezek *Skolka* és *Kristóffy* magasfokú problémaérzékenységét, széles látókörét és kiváló szakmai felkészültségét igazolják. Miből látható ez? Abból, hogy világosan megérezték: a szokványos tanítási módszereknek újabakkal történő felváltása kikerülhetetlen lépés a fejlődés útján. Továbbá, mert felismerték, hogy az új ismeretek elsajátításához és elsajátíttatásához mindannyiójuknak mélyebb és szerteágazóbb tudásanyagra, fejlettebb pedagógiai-didaktikai készségekre van szükségük — ezt kívánja tőlük a polgárosodás. Abból, hogy együtt rezdülve a kor haladó eszméivel, a közgondolkodás tudatos formálói, a felnőttek iskolán kívüli nevelésének önkéntes harcosai kívántak lenni.

Kár, hogy *Skolka* tanítóegyesületi tevékenysége újverbászi lelkésszé választásával hamar véget ért. Böles tapintatára, személyének nem mindennapi varázsára, szavainak erkölcsi hitelére a későbbiek során is égető szüksége lett volna a *Néptanítók Testvéri Szövetkezetének*, amely már a nevével is a felvilágosodás hármas jelszavát: a szabadság, egyenlőség, testvériség-et idézte. Az ő mértéktartó és körültekintő irányításával talán sikerült volna megmenteni

az egyletet az „önkényes” betiltástól abban az esetben, ha — bár ez cseppet sem valószínű — csakugyan a papok-tanítók közötti nagyon elmérgesedett személyes ellentétek szolgáltatottak jogcímet „erőszakos” feloszlatásához. De ha így volt, hogyan tudtak megférni továbbra is egymás mellett egy munkaadó szolgálatában?

Skolka szellemi hagyatékát végig híven őrizte, és magáénak tartotta a kis csoport, mint ahogy annak érezték a mezőberényi gimnázium tanárai is. Hasznosabb irányelveket, odaadóbb munkaszeretetet, tartalmasabb nevelőmunkát, példásabb önképzést senkitől sem kaphattak vagy tanulhattak volna. A berényi gimnázium 32 éves működéséhez is ő adott konkrét irányelveket és végig alkalmazható gyakorlati útmutatást. Ő fektette le az alapját annak az okos nemzetiségi politikának, amely az iskolát a több nemzetiségű ifjak békés otthonává tette, ahol példás összhangban, nyugodt körülmények között, egymást segítve és támogatva készülhettek fel jövőendő életpályájukra, a közös haza szolgálatára.

*

Szarvas 1834-ben, az iskola áttelepülésekor körülbelül 17—18 000, túlnyomórészt evangélikus lakost számláló település volt. Az önmaga képességeit reálisan felmérni nem tudó, zavaros gondolkozású, öntelt és izgága *Simon Istvánnak* a *Társalkodóban* 1840. május 16-án megjelent ismertetője például a szarvasi ev. iskolák évvégi nyilvános *próbatétéről* (értsd: vizsgájáról) azt közölte, hogy azon „15.000 s több száz lakos gyermekei” tettek tanúbizonyságot éves előhaladásukról. Hat évvel később meg egy másik, ugyanott publikált közlemény emlegette mint 18 000 lakosú várost, Szarvast, számolva már a más vallásúakkal is. Jóval nagyobb település volt tehát — belterületi lakosságát tekintve is — Mezőberénynél, amelynek ev. egyházi szempontból kétségkívül megvolt vele szemben az a hatalmas előnye, hogy három nyelvű lévén, a német nyelv természetes környezetben való gyakorlására is jó alkalmat adott.

A szarvasi „honfoglalás” indítékai után kutatva, nehéz lenne tisztázni ma már, vajon miért és hogyan vállalta a katolikus *Bolza József* gróf és vele a *Bolza család* az evangélikus esperességi gimnázium fejedelmi patronálását. *Nádor* is csak okos önmérséklettel mert fogalmazni, amikor azt vizsgálta: „Kié volt . . . az első szó?”; a földesúr-e, vagy a *Simon Sámuel* esperes — *Hellebranth János* főjegyző és *Boczkó Károly* járási főszolgabíró alkotta szarvasi küldöttségé, amely a bőkezű *Bolzának* az általunk már ismert nagyvonalú alapítvány megajánlását sugalmazta, illetve azoknak kedvező döntését az esperességi gyűlés elé terjesztette? Joggal tételezte fel, hogy nevezettek indítványozását valamilyen *kiszivárogtatott bizalmas nyilatkozatnak* kellett megelőznie; másképp a dolog teljesen érthetetlen és elképzelhetetlen.

Haán Lajos naplója egy kedves, de alig hihető legendát kanyarít hozzá. Ezeket írta: „A szarvasi grófok az 1834-es farsangkor táncvigalmat rendeztek,

s nem lévén Szarvason elegendő táncos, elhívták a berényi tanulóifjúságot. A tanulótság el is ment tanárostúl, s ugyancsak megforgatta a grófi kisasszonyokat. Tetszett a szép, deli ifjúság a grófoknak, s föltették magukban, hogy ezt többször is ismételni fogják. A kedvező alkalmat megragadta *Simon Sámuel* szarvasi pap és esperes és *Hellebranth János* szarvasi városi jegyző, s igyekeztek rábeszélni a grófokat, hogy magát az iskolát hozzák át Szarvasra. Előterjesztették minő anyagi és szellemi hasznot hozna ez a városnak. Az eszme tetszett, föld akkor volt még elég. Szarvastól egész Csabáig csupa legelő volt, mely nem volt még szántás alá véve. A grófok tehát szívesen áldoztak 350 holdat, jóllehet katolikusok voltak mind. Így vitték át Szarvasra a gimnáziumot 1834. őszén”.

A romantikus beállítású történet több szempontból is sántít. Téves benne már az is, hogy az 1834. évi zártkörű farsangi bál adott alkalmat *Simon Sámuel*éknak az ötlet felvetésére. *Bolza* ugyanis — tudjuk — 1833. június 2-án kinyilatkoztatta már patrónusi szándékát, amennyiben a mezőberényi iskola Szarvasra telepítették át. Valószínű tehát, hogy a bál egy évvel korábban lehetett. Alig hihető az is, hogy a grófkisasszonyok táncosainak a hiányát pótolandó, vállalta volna *Bolza József* és a grófi család ezt a szokatlan, szinte operettbe illő nemes áldozatot. Ekkora hangulatot mégsem kelthettek a táncoslábú berényi diákok! Maguk a szarvasi egyház képviselői sem nyilatkozhattak ilyen nagyvonalúsággal, minthogy nem egykönnyen nélkülözhatték a tessediki épületet. *Jancsovics Pál* a *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 14-i számában megjelent *Népnevelési eszközök* című cikke szerint ugyanis a sok tanuló s feltehetően az emeletes épületnek gimnáziumi célra történt 7 esztendővel korábbi hasznosítása miatt az egyház „majd minden évben új tanodát” volt kénytelen építtetni. A következő, 1841—42-es évre is újról kellene gondoskodnia — írja *Jancsovics* —, mert jóllehet már *heten tanítunk az elemi iskolákban*, „mégis jut egyre-egyre 200 növendéknél több”. Nagyon meg kellett tehát fontolniuk, felajánlhatják-e azt minden előzetes számvetés és tervezés nélkül, szinte ötletszerű meg gondolatlansággal középiskolai célra, az egyházközség vezetőségének a szándékát sem ismerve.

Ettől függetlenül is ott még mindig a nagy kérdés: volt-e egyáltalán joguk ahhoz, hogy ők tegyenek indítványt, hiszen a földesúr katolikus vallású lévén (egész családjával együtt), mint idegen felekezet tagja, nem érezhetett erkölcsi kötelességet sem az iskolafenntartó egyházmegyével, sem a *Bolza-birtok*-nál jóval nagyobb beiskolázási körzettel rendelkező iskolával szemben.

Az emeleten elhelyezett 12 tanteremből és a földszinten lévő ugyanennyi helyiségből álló (itt voltak a tanári lakások is) *Tessedik-épület* önmagában csak a nyugodt munka lehetőségét biztosította, az aprólékosan tervszerű, értékes munkát nem. Legalább is az első esztendőkből. „A *Molitorisz Adolffal* és *Benka Györggyel* átköltözött” gimnázium Szarvason ugyan kiegészült „a *Tomasek Pál* helyére meghívott *Magda Pál* sárospataki, korábban soproni

tanárral”, aki az igazgatói teendőket az ideiglenes vezetéssel megbízott *Molitorisz*tól vette át, ez azonban legfeljebb a feladatok arányosabb és elviselhetőbb elosztásán segített. Az iskolafenntartó hatóság megbízása — sajnos — nem bizonyult túl szerencsésnek. Nem a széleslátókörű *Magda* szakmai felkészültsége — korának egyik legkiválóbb hazai tudósa volt —, hanem inkább pedagógiai elvei és sajátos emberi tulajdonságai miatt. „*Katonás ridegsége, kiszámíthatatlan szeszélyessége*” folytán nem tudott közös nevezőre jutni sem a két régi berényi tanárral, sem megbékélni az iskola filantropista (*Rousseau* elveire alapuló, *emberszerető* nevelési irányzat) pedagógiai hagyományaival. Így aztán nem is alakult ki őszinte, alkotó légkör. A tanárok közötti morális és szakmai ellentét állandóan nőtt, s a hangulat egyre elviselhetetlenebb lett. A felkért békéltető bizottságok nem tudtak enyhíteni a — szomorú leírni — mindössze 3 tagú „testület” ádáz gyűlésén. A tanárok kenyértörésre akarták vinni a dolgot, nem sokat törődve az iskola elsőrendű érdekeivel. A szenvedélyes, izzó gyűlés árja átcsapott a tanári szoba falain, s megmérgezte és tönkre tette az egykor békés iskola életét és nyugalmát.

Hogy nem kizárólag *Magda* lehetett a bajok okozója, azt a tanulók (szülők) „állásfoglalása” is alátámasztja. *Magda* távozása ugyanis nem oldott meg semmit. „Az intézet várt, biztosan hitt felvirágzása valahogy nem akart nekilendülni” (*Nádor*). Amíg *Molitorisz Adolf* és *Benka György* tanítottak benne, a tanulói létszám ijesztően mélypontra zuhant, és tartósan ott is maradt. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy már *Magda* idejében is állandóan csökkent, de akkor az utolsó évben is voltak még 120-an. Utána viszont már csak „zselléreskedett” az intézet: 1840/41-ben 85, 1841/42-ben 100, 1842/43-ban 91, 1843/44-ben pedig mindössze 95 tanulója volt. Jellemző, hogy az áttelepülés egyáltalán nem okozott létszámcsökkenést. Sőt. Már az első évben 160-an iratkoztak be, 30-cal többen, mint közvetlenül előtte Mezőberényben. Talán innen eredt *Irányi* tévedése, aki úgy tudta, hogy az induláskor mindössze „30 volt a létszám”.

A későbbi nagy visszaesést természetesen nem lehet anyagi gondokkal magyarázni. Nagyon melléfogott *Benka Gyula*, amikor a belső zavargásokról szólván a gimnázium „kimerülésének jeleit” gazdasági nehézségekből eredeztette a 100 éves jubileumon, 1902. október 15-én tartott emlékeszédében. A valóság az, hogy már 1835-ben több mint 3000 forintos többlettel zárta az évet a gondnokság. 1837-től kezdve pedig jelentős hasznot hajtott az 1933 forintért eladott mezőberényi malmok helyett felépített két szarvasi malom is. Bevételeük elérte az évenkénti 1000 forintot. Csaknem 2000 forintot jövedelmezett a haszonbérbe kiadott alapítványi föld is. A mezőberényi iskolaépület eladásából (1843) befolyt 4000 forintot meg alig kellett megtoldani valamivel, hogy rajta a Tessedik-épületet meg lehessen váltani. Talán sohasem állott olyan biztos anyagi alapokon a gimnázium, mint ekkor.

Az igazgató, az eredeti gondolkodású, meggyőződéses demokrata *Magda*

Pál nem tartozott a könnyen kezelhető emberek közé. Emberi méltóságától az alázatoskodó udvarlás állott a legtávolabb. Nem is tudta kiérdemelni a reá ruházott hatalommal élni akaró nagytiszteletű iskolabizottság jóindulatát. Javasatait kezdettől fogva kételkedve fogadták, teljesítésüket feltételekhez kötötték. Már 1837-ben a Pusztaföldváron tartott közgyűlés is úgy döntött, hogy a „fűvészkertnek földjéből” kért területet, melyen *Magda* „a tanulóifjúságnak gazdasági gyakorlatokat” kívánt *bemutatni*, csak abban az esetben bocsátja rendelkezésére, ha „erre való nézve . . . a miképpen intézendő gyakorlatokra való tervét . . . az Esperességnek benyújtandja, s *ha az tudományosnak tartatik*”. Feltehetően nem olvasták két fő művét, különösen az 1833-ban Sárospatakon megjelent *A mezői gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazdát*, másképp nem hoztak volna ilyen bántóan megfogalmazott, megalázó határozatot. Talán nem bíztak gazdasági kultúrájának korszerűségében? Vagy azt hitték, hogy saját céljaira kívánja hasznosítani a gyakorló kertet? Esetleg *Tessedik* szellemének és szemléletének a jelentkezésétől félték?

Máskor nyomatékosan felszólították: ne feledkezzék meg azon kötelességről — „*ha netalán nem tett volna eleget*” még neki, hogy az iskolai szokott jelentéseknek felküldése alkalmával egyszersmind s évenként kérő levelet terjesszen fel, mellybe a Fő Tiszteletű Districtust (egyházkerület) az alumnumnak fel segélésére, köztan(ulmányi) vagyonból nyújtandó segedelemre kérje meg”.

Az ilyen és hasonló intelmekből, apró szúrásokból, méginkább a tudományos felkészültségét kétségbevonó, megalázó gesztusokból a keserű bizalmatlanság szele csapott *Magda* felé. Nagyon megszorodhatott a szíve, hogy végül egészen váratlanul (?) — és nem véletlenül, ahogy a jegyzőkönyv fogalmazott — beleunva az örökös zaklatásba, pánikszerű gyorsasággal mondott le igazgatóságáról, és vett búcsút a várostól, anélkül, hogy bárki is maradásra kérte volna. A sors különös iróniája, hogy távozásának egyházmegyei bejelentésével egy időben, — amikor az esperesség elismerve, hogy „ezen kérdéses hivatalnak betöltése az idő rövidege miatt Szeptember hó eleég már azért is, mert az esperesti gyűlés erre a tisztes hivatalra szükséges tulajdonokkal felruházott számosabb érfiaknak tudomásába nem lenne”, kénytelen a választást egy évre elhalasztani, a helyettesítéssel újra megbízott *Molitorisz Adolf* gyorsan beadott kérését is tárgyalta, s azt jóvá is hagyta. Azt kérte: engedélyezze számára a főhatóság „a Rector-Professori hivatalhoz kapcsolt egész alkölöm” (értsd: teljes díjlevél) használatát. Azaz nem elégedett meg az iskola vezetéseért ugyanekkor megszavazott juttatással — a beíratási és tanúsítványi díjjal.

A tisztább látás kedvéért mindehhez a *Vajda Péter*rel kapcsolatos hivatalos levelezéséből is emeljük ki két jellegzetes gondolatot. Amikor ugyanis az egyházmegyének nem sikerült sem *Hrabovszky Dánielt*, sem *Hunfalvy Pált*, sem

Breznyik Jánost, sem Kicska Dánielt Szarvasra csalogatnia, s az a hír terjedt el, hogy Székács József közbenjárására valószínűleg Vajda Péter foglalja el Magda örökét, Molitorisz egy 1842. aug. 22-én keltezett levelében ilyen kétes értékű dicsérettel szolt Vajdáról: „Ezen embert gimnáziumunk számára meg kellene szerezni, mert derék ember . . . De lám, ő is sokalja a munkát, pedig a magyar literátorok között egyet sem ismerek, ki oly könnyen dolgozna, mint Vajda. Ő utazik legtöbbet, ő mulat (mulatás = kellemes időzés, tartózkodás) legtöbbet, és mégis legtöbb iratai vannak.”

Kétségtelen, Antonius világhírű beszédéhez (Shakespeare: Julius Caesar) nagyon hasonlít a gondolatnak ez a jó logikára valló, ügyesen célratoró fogalmazásmódja, — csak éppen az iránya más. Molitorisz ugyanis nem azért temet, hogy dicsérhessen, hanem úgy dicsér, hogy temetni tudjon. Majd két hónappal később — október 16-án — azt a hírt siet közölni esperesével: Vajda nem jön Szarvasra, holott ekkorra már egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Taubner Károly távozásával megüresedett pesti protestáns főiskola tanári katedráját — jóllehet Taubnert időközben a főhatóság teljes megalégedésére Vajda helyettesítette, sőt az állásra pályázott is — a nagy befolyású Prónay család ajánlatára Tavasi (Teichengräber) Lajosral töltik be.

Legnagyobb megértéssel és rokonszenvvel különben Bloch Móricz emlékezett Magdára A Szarvasi evang. főiskolának rövid története és jelen állapotjának vázlatára című, 1847-ben a Réthy nyomdában megjelent művében. Ekként: „Ez időben (vagyis 1840-ben) Magda Pál, a sokat hányatott, sokat szenvedett férfi, kit munkában, de örömtelenül töltött emberkor után az öregség nyers gyötrelmére hagyott (Odyss. 5.) a sors kajánsága, a tanítói pályáról végképp lemondván, kínos nyugalomba vonult”. Jó olvasni ezeket a tárgyilagos hangvételi, emberséges sorokat, melyek nem vádolták a megfáradt öreg tudóst, mint a későbbieké, akik őt tették felelőssé az iskola szellemi és anyagi (?) kimerüléséért. Könnyű dolguk volt: a Nyírségre távozott, Békésben gyökeretlen Magda tökéletesen kiszolgáltatta magát. Messzire kerülve nem tudott, talán nem is akart védekezni azok ellen a lélekölő vádak ellen, melyekkel 6 éves szarvasi igazgatói tevékenységét és nevelői becsületét ellenfelei besároz-
ták.

A „szigorúan erélyes, zordon, katonás, nyers modorú” Magda nyugalomba vonulása (talán ezt jelenti az anyagi megkárosítás?) után egy ideig szánsal-
masan tengődött az iskola. „A 8 osztályos gimnáziumban . . . csak két tanár működött, kik heti 40—44 órában, két-két osztály egybevonásával tanították a 90 főnyi tanulósgot”. Az esperesség nem siette el a dolgot; nem akart gyorsan, elhamarkodottan dönten. Nem mindenkinek a jelentkezését fogadta el. 1841. májusában például nem tartotta alkalmasnak s nem is választotta meg a helybeli Simon Istvánt, aki pedig „hírlapi úton” már az év elején „a magáénak hirdette az oktató széket”. Lehet, hogy ily módon akarta elriasztani az ellenfeleket a pályázástól? Végül a személyét elutasító orosházi gyűlés lefo-

lyásáról olyan kisszerűen akadémikuskodó tudósításban számolt be, amely az illetékesek körében érthető felháborodást és jogos tiltakozást váltott ki. Beismerő cikkére *Balassa Pál* orosházi lelkész — a gyűlés házigazdája — adott a *Pesti Hírlap* aug. 22-i számában (itt jelent meg annak idején az ő okvetetlenkedő-rágalmazó közleménye is) kíméletlenül őszinte, leleplező választ, rávilágítva a kudarcot elviselni nem tudó *Simon* kötekedő magatartásának igazi okára. „Erősen hiszem — állította *Balassa* —, magasztaló dicséretet írt volna . . . ugyanazon toll, ha a közlőt, mint ő tán igen is hitte, az esperességi gyűlés egy szívvel oktatóvá kiáltotta volna ki”. Majd így fejezte be rövid kommentárját: — azonban, miután „a gyűlés színe előtt némi heves és sértő kifakadásai miatt rendre igazítottatott volna, felhevülten elhagyá a tanácskozási termet, bosszús rágalmait tüstént koholandó”.

Ez esetben szerencsésen döntött az „iskolai tanács”. *Simon*, akit *Benka* „nagy tudományú, de kivételes magatartásával különködésre hajló” ifjúnak tartott, valójában — ahogy ezt hírlapi tudósításainak kapkodó logikátlansága, dilettáns „költői” műveinek és nehezen értelmezhető hivatalos beadványainak körülményeskedő stílusa is tanúsítja — mérhetetlenül öntelt, zavaros figura volt. Verses kiadványainak meghökkentő címei is, mint pl. *Nátha elleni versek beteg nők számára honvéd s huszár kísérettel*, vagy *A pokol feneke és a'hol az atya isten lakik* — már erre vallanak. Pöffeszkedő önteltségről, fékezhetetlen önimádatáról azonban csak később, 1852-ben adott igazi, félreérthetetlen bizonyítékot. Ekkor arányérzékét veszítve, a fővárosi lapokban azzal ajánlotta verseskötetét az olvasók figyelmébe: nem szeretné, ha rá is, mint *Shakespearera*, csak évszázadok múlva figyelnének fel. Túlzott önbizalmát *Arany János* hűtötte le finoman csipkelődő versével:

A nagy *Simon* (ki ne ismerné őt!)
 Az álszerénységből szépen kinőtt.
 Ő az, kitől (bizony már jó minap)
 Egy hirdetést hoz valamennyi lap:
 Hogy ő az apja lelkinék se vár
 (Nem oly bolond ő, mint *Shakespear*’)
 Elismerésre, költői babérra,
 Halál után egy foghagymát sem ér a;
 Patkó se kell — ha már nem él — a lónak,
 S jobb egy veréb ma, mint egy túzok holnap:
 Ismerje meg hát a világ jelenben
 És bálványozza lángeszét; különben . . .
 (Írjak? Ne írjak?)

Hogy mi lenne különben, azt a tapintatos *Arany* jóindulatúan elhalgatta. De hát elég ennyi is egy költői babérokra hasztalan törekvő hetvenkedő, nagyképű dilettánsnak!

A nagybeteg iskola az 1843/44-es tanévben hirtelen friss erőre kapott. Az ásatag, konzervatív nézeteket és a maradi pedagógiai elveket modern, liberális eszmék váltották fel. Egycsapásra megnőtt a híre, tömegesével tódultak falai közé a lelkes tudományszomjas ifjak, hogy a reformkor egyik legradikálisabb gondolkodóját: a haza és haladás — a haza és emberiség bátor szószólóját, *Vörösmartyék* barátját: *Vajda Pétert* hallgathassák.

Vajda eleinte *Benka Györggyel* együtt egyszerű oktatóként tevékenykedett a *Molitorisz Adolf* vezette gimnáziumban, ahogy ezt a „*Tanúsítás a szarvasi ágostai vallású Gimnasiunumbéli tanulóiújúságról az 1843 és 44-i oskolai évnek első felében*” nevet viselő hivatalos irat is tükrözi (a róla készített fénymásolatot *Bilibok Péterné dr.* szarvasi óvónőképző intézeti tanárnak köszönöm), s legfeljebb csak a második féltől, esetleg az 1844/45-ös tanévtől vette át az irányítást.

Oktató-nevelőmunkája a legmerészebb elképzeléseket is túlszárnyalta. Már az „első oskolai próbatételén”, 1844. február 7-én érezni lehetett, új korszak kezdődik vele az intézet életében. Hallgatóságát — élén a felügyeletet gyakorló esperessel — valósággal elkápráztatta a tanulók szokatlan lelkesedése és magabiztos tudása.

Az országos feladatokon edződött, többre hivatott fiatalember alkotó vágyának a kiélésére, belső sugallatra építő lelkes tenniakarásának a kipróbálására nem nyújtott elég teret a vidéki iskola és a tanítás. Nem elégíthette ki őt magát sem, bár tiszta szívvel örült jól érzékelhető pedagógiai sikereinek. A közéleti férfi lázas nyugtalanságával olyan átfogó, általános feladatok után vágyott, amelyek nem gyengítik, inkább erősítik iskolai tevékenységének a határfokát és erejét, s növelik a gimnázium szellemi kisugárzásának a körét. Mint *Petőfi* Szilvesztere, vasárnaponként a délelőtti istentisztelet után időszerű morálfilozófiai témákról nagy hatású előadásokat tartott, vagy felvilágosodott eszmeiségű társadalmi kérdéseket boncolgatott a felekezeti különbségre való tekintet nélkül összesereglett népes hallgatóság előtt. A *tömegnevelés* fontos eszközévé tette így az iskolát, majd amikor az előadóterem szűknek bizonyult — a templomot. A polgárosodás szellemének befogadására, fő irányelveinek megismerésére s a feudális kötöttségek elutasítására nevelte környezetét.

A vidéki ember nehezen tudta elképzelni, hogy a sokirányú tudományos és szépirodalmi munkásságáról, gazdag hírlapírói — közéleti — szerkesztői tevékenységéről és fontos társadalmi beosztásairól (*Magyar Természettudományi Társulat, Iparegyesület* titkára stb.) ismert *Vajda* hajlandó lesz felcserélni Pestet, a magyar szellemi élet központját egy vidéki kisvárossal, hiszen csaknem mindent elért, amit egy író és tudós akkoriban hazánkban elérhetett: tagjává választotta a *Kisfaludy Társaság* és az *Akadémia* is. Ez a körülmény természetesen sokat enyhít *Molitorisz* téves híradásán.

Valóban csak a legszűkebb baráti kör tagjai ismerték és tudták döntése igazi okát. *Garay János* a Kisfaludy Társaság 1847. évi közgyűlésén tartott emlékbeszédében ekként indokolta sógora, *Vajda* váratlan lépését: amikor 1839-ben a *Dalhonnal* „sem bírt annyi részvétet (értsd: olyan érdeklődést) gerjeszteni, hogy belőle aláírás útján az első célba vett 4 kötetet, nemhogy nyereséggel, de csak tisztán kára nélkül is kiadhassa . . . megcsüggedt és kiábrándult . . . Ez időtől fogva . . . az irodalmon kívül kezdte keresni magának állást, hogy szellemi működésének véghezvitelére szükséges anyagi támaszt megszerezze.” Így ment a tanítói pályára.

Állítása ellent mond azoknak a szarvasi történészeknek, akik azt a tetszetős teóriát szőtték, hogy *Vajda* kizárólag pedagógiai-didaktikai rendszerének — iskolaszervezésre vonatkozó elképzeléseinek a helyességét akarta kipróbálni a gyakorlatban, s mivel erre *Tavasi* megválasztásával Pesten nem nyílhatott alkalma, vidéken vállalt munkát.

Annyi mindenesetre kétségtelenül igaz, hogy a pesti protestáns főiskolai pályázaton dícséretben részesített dolgozatának szemléleti modernsége messze felülmúlta társaiét. Igaz az is, hogy az 1842-ben kiadott *Nemzeti Ábécéje* (Olvasó és mulattató könyv magyar szorgalmas fiúk és leányok számára, nálunk eddig egészen új mód szerint) sem csupán színes képes illusztrációinak nagy számával és azoknak minőségével keltett megérdemelt figyelmet, hanem számos egyéb eredeti ötletével: logikus felépítésével, olvasmányainak és jól rendszerezett példamondatainak merész demokratizmusával és azok korszerű magyarázatával stb. A szarvasi gimnázium *Protocollum*ának (jegyzőkönyvek gyűjteménye) 1843. jan. 17-i feljegyzése meg azt tanúsítja, hogy *Vajda* már megválasztása előtt javaslatot tett az „iskola tantervének megváltoztatására, melyet az egész itteni testület egyhangúlag helyeselt és elfogadott” (*Hanzó*). Ezek azonban még nem bizonyítják *Nádor Jenő*ék feltételezésének a helyességét.

A pályaműként beadott, „Keressük a legszebbet; merjük a legnagyobbat!” — jellegével ellátott, „szép, lelkes, sok helyen szív-rázó értekezés” ugyanis eléggé egyoldalúra sikerült. „Gyönyörű theoria, de alig más” — jellemezte értő kritikusa. S ez így igaz. Uralkodó vonása az iskola és a nevelés politikumának igazolása, illetve a polgárosodást segítő korszerű nevelési irányzatok propagálása lett. Ezért érthetünk egyet a kortárs-bíráló *Bocsor István*nal: „Sok szavát aranybetűkkel szeretnők a nevelés temploma homlokzatára nyomtatni”. Kénytelenek vagyunk azonban elismerni azt is, hogy a többi pályázó — nagy pedagógiai gyakorlat birtokában — jobban megközelítette a kiírás szellemét, mint ő, akinek műve nélkülözte a gyakorlati kipróbálás aranyfedezetét. Eladdig ugyanis csak magántanítványokat nevelt, gimnáziumban nem tanított, márpedig a pesti iskolai főhatóság szakszerű pedagógiai elvek és elméletek konkrét megfogalmazását és gyakorlati megvalósításuk elemző magyarázatát követelte a pályázóktól.

A 40-es évek elején különben roppant gyorsan változott a helyzet. Az 1841.

július 20-ra összehívott *zayugróci reformgyűlés* (ezen a hírlapi közlemények szerint egyetlen szarvasi tanár sem vett részt), amelynek „tanácskozásai két szakaszban 1845-ig tartattak”, fokozatosan szorította háttérbe és szüntette meg az egyes iskolák szervezeti és tantervi önállóságát. A szarvasi iskolának is — ha nem akarta feladni nyilvánossági jogát — társulnia kellett hozzá. Amikor tehát *Vajda* 1843. októberének közepén elfoglalta munkahelyét, már nem sok reménye lehetett arra, hogy az iskola oktatásrendszerét a saját elképzelése szerint formálja át. Tudta ezt ő is, vállalta mégis a munkát.

Annak eldöntésére, miért kényszerült Pest elhagyására, perdöntő bizonyítékkal az *Erdélyi János—Csengeri Imre* levelezés szolgál. Utóbbinak 1842. szeptember 9-én Nagyváradon kelt válaszleveléből (*Erdélyi* levele elveszett, vagy lap-pang valahol) ezeket olvashatjuk: „*Vajda* szarvasi professzorságáról amit írsz, meglepő vala, és különös érzelmeket költött bennem. Talentumnak, mint *Vajda*, én független életet, biztos álláspontot óhajtok: hol elvonulva a világ zajától, megválva a mindennapiság gondjaitól, és röptének föllengő tér nyílva, hasson, amire hivatva van, az egész nemzet értelmiségére (értsd: értelmére). S ily nézetből a hír nem kellemetes. Őt a pálya és stúdiumok elől, melyekben már jó hangzású nevet szerzett, elhíva látom egy provinciális katedra ingatag helyzetébe, s látom a tehetséget, mely nagyobb körben világitani rendelteték, az iskola-fal lélekölő betűi között emésztődni. De — mondhatjátok — mit tehet róla, hogy az ember nemcsak szellem, hanem test? Igazatok van, szomorúan igazatok. A filozófia mindenre tanít, csak kenyeret sütni nem; s mindent ad, csak ebédet nem. S a professzoré legalább szellemi hivatás, nemde? S hátha lehet prófós is szellemi hivatalnok? . . . itt igazán kineveti az élet a logikát! S ha nem adhatunk fényt és bőséget az irodalomban, örüljünk legalább, midőn az író az irodalmon kívül nyughelyet talál; s ha az író egy elembe (ti. kizárólag írói munkásságából) nem élhet, s kételtű állattá kell lennie, kívánjuk, hogy legalább professzor legyen . . . És örvendek . . . hogy a helyet, ahol *Magda* elhunyt vala (valójában ahol dolgozott!), *Vajdával* díszesbűlni szemlélem, s hogy ily férfiak érdemei köz méltánylást aratván, a nevelési ügy egy reménydús rezignáció hajnalán kezeikbe tétetik le”.

A *Dalton Garay* említette időleges sikertelensége mellé (később ugyanis megjelent mind a négy kötet — a harmadik-negyedik éppen a költő szarvasi tartózkodása idején) még egy súlyos anyagi természetű csapás társult. Ez szinte alapjaiban ingatta meg *Vajda* erkölcsi és gazdasági biztonságát. Kiábrándító mellézköngéje is volt, hiszen egyik legkedvesebb barátjában: *Nagy Elek*ben kellett csalódnia. Neki adta át ugyanis megőrzésre a *Nemzeti Almanach* pénzét, s ő búcsúzás nélkül Párizsba ment vele. Nos, ebben a nagy kilátástalanságban fogadta el előbb a pesti főiskola segédtanári beosztását, *Taubner Károly* helyettesítését, majd a szarvasi gimnázium meghívását.

Távozásának fő okát tehát csakugyan megromlott anyagi helyzetében kell látnunk. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a reakciós erőknek

személye ellen irányított koncentrált támadását sem. Ezek egyrészt tudományos felkészültségét és merész társadalompolitikai nézeteit támadták meg otromba, tekintélyromboló szándékkal (a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Századok* és a *Hasznos Mulatságok* hasábjain), olykor kimondottan útszéli hangon; másrészt nagy fondorlattal megfosztották szócsövétől: az általa plebejus demokrata szellemben írt és szerkesztett *Világ*-tól, amelyet tulajdonosa elvtelenül a konzervatív pártnak (*Desseuffy Aurél*) a kezére játszott át, illetve adott el. Habár ügyes és reális ellenérvekkel sikeresen és bátran visszautasított minden reá és szaktudományi megállapításaira zúdított hazug rágalmat az *Athenaeum* hasábjain, éreznie kellett, hogy nyugodt, alkotó légműködést Pest nem tud biztosítani többé számára.

Ezt a felismerést több kisebb horderejű esemény is felerősítette benne. Ilyen volt például az *Akadémia* és a *Vörösmarty—Bajza* vezette *Csiga-kör* (a tudós Csiga) vezetőivel szemben elrendelt fokozott rendőri felügyelet, s méginkább az úgynevezett *opera-háború* (színházi tüntetés), amikor is az ifjúság a drámai színészek és az operaénekesek arányos díjazását olyan elszántan követelte, hogy egy névtelen feljelentő a „császári és királyi felségtől” a *főkolompások: Bajza, Vörösmarty, Vajda* akadémikusok, továbbá a „zajos botrányt” szító és irányító írók: *Garay, Vachott S. Érdy, Frankenburg, Paksi, Szigligeti* ellen „szoros tiszti vizsgálat” elrendelését, nyolc színész megbüntetését és az *Athenaeum*, a *Regélő* és a *Pesti Hírlap* részére „kegyelmesen adott privilégium” megszüntetését kérte.

Volt egy fontos mozzanat, amelyre látszólag meggyőző erővel tudhatták alapozni a szarvasiak a maguk tetszetős elméletét. Arra a közismert tényre gondolunk, hogy a könnyen lelkesedő és a társadalmi-kulturális haladást minden porcikájával szolgálni akaró *Vajda* 1845-ben, az ötödik tanári állás megszervezését sürgetve, azzal a megokolással, hogy ő és felesége: *Papp Kati* — ha kell — meg tudnak élni az irodalmi művek után járó tiszteletdíjakból is, lemondott saját fizetéséről. Ez a nemes, de elfogadhatatlan gesztus azonban, amely a fenntartó testületet végül a tanszék felállítására készítette, csak azt jelzi, hogy közben *Vajdának* anyagi helyzete rendbe jött. Feltehetően *Nagy Elek* is visszajuttatta az elvitt tekintélyes pénzt, és az akadémiai dícséretben részesített Dalhon sem kizárólag erkölcsi sikert hozott.

A zayugróci tervezet szellemének elfogadása nem okozhatott nagyobb nehézséget a szarvasi iskolában. Fő célkitűzéseit jogelődje: a mezőberényi gimnázium már jóval előbb a magáénak vallotta és megvalósította. Élen járt a „nemzeti nevelés” szolgálatában, a tanítási nyelv magyarrá tételében. Legfeljebb a reáltudományok, a természeti ismeretek tanításában és mindenekelőtt a szakrendszertől való elszakítás bevezetésében kellett előrébb lépnie, bár — mint láttuk — ilyen irányban is voltak biztató kísérletei már.

Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy a mezőberényi, majd azt követően a szarvasi iskola nevelési elve és gyakorlata nagyobb politikai érettségről tanús-

kodott a zayugróci tervezet *mindenáron* való, nemegyszer erőszakos magyarosításánál. Tanáraik szép példát mutattak arra, hogyan kell és hogyan lehet összeegyeztetni a magyar nyelvű oktatást és a nemzeti szellemű nevelési törekvéseket az egészséges nemzetiségi szemlélettel. Pedagógiájukat nem jellemezte soha türelmetlenség és faji gyűlölet. E téren a „magyar nyelvhasználat korlátlan uralmát” követelő *Zay Károly* felügyelő és az ő elvi irányításával működő országos evangélikus tantervi bizottság — sajnos — többször is fájó túlzásba esett. Erre mutat a lőcsei líceum előljáróságának 1841. téli 4-én *Zay Károly*hoz intézett jelentése, amely a következő, ésszerű indoklással adott magyarázatot a szlovák nyelv tanítására: „Mi pedig líceumunkban a tót nyelv művelését illeti, Méltóságod magas álláspontjából bölcsen átlátni méltóztatik, hogy valameddig tót lelkipásztorokra és iskolai tanítókra elkerülhetetlenül szükségök leszen, mind addig fő iskoláink kényszerítve látandják magukat arra, hogy azon ifjakkal, kik olly lelkészi vagy tanítói hivatalokra készülnek, a tót nyelvet is műveltessék”. Majd álláspontjuk védelmében nyomatékosan kijelentették, hogy a „tót nyelv a magyarnak rovására, vagy annak elhanyagolásával nem műveltetik”, a magyart az intézet minden osztályában tanítják, sőt „*Tomassek Pál* professzor úr vezérlete alatt *Magyar Litteraturai Intézet* is létezik, melly minden évben nagyszámú hallgatók előtt egész nyilvánossággal *örömmünnepséget* tart.” (*Vajda* is bevezette ennek rendszerét Szarvason). Végül azzal a gondolattal zárták igazoló jelentésüket, hogy a magyar intézetnek „éppen nem csupán született magyarok a tagjai”, hanem nagyrészt *szláv születésű ifjak*, kik is „bizonyosságát adják annak, hogy a hazai nyelv iránti lelkesülésben ők is osztoznak. Annál fájdalmasabb érzéssel értettük tehát a legutóbbi időkben imitt-amott keletkezett sugallásokat, mellyek a tót nyelv művelését még némi álmodott politikai célzásokkal is érintkezésbe hozni törekedtek”.

Szarvason túlnyomórészt magyar nyelven folyt a tanítás. (A szlovákokat csak rendkívüli tárgyként tanították.) Ezt szorgalmazta a *Bolza*-családnak „a közös előmozdítását és a nemzeti nyelv kifejlesztését” elősegíteni akaró alapító levele is. Mindössze egy-két tárgyat oktattak latinul. Erre következethetünk az esperességi közgyűlésnek a *Pesti Hírlap* 1841. nyárelő 5-i számában található pályázati felhívásától. A következőket olvashatjuk itt: „Mint hogy eddig a tudományok nagy része, ezen túl pedig hihetőleg mindnyája édes hazánk nyelvén fognak taníttatni, a meghívandó tanítónak született magyarnak, vagy legalább abban tökéletesen jártasnak kell lenni”.

Roppant érdekes és fontos ez. Márcsak azért is, mert a szarvasi közvélemény ma is egyértelműen *Vajdától* származtatja a magyarosító törekvéseket, nem véve tudomást az előzményekről, holott az iskolai bizottság előtte már többször is állást foglalt — a *Bolza*-féle okirat értelmében is — a reformkor politikai célkitűzéseinek megértő szolgálata mellett. Ezt tette most is, amikor az 1836: III. és az 1840: VI. törvényeik hatása alatt a következő hármast célkitűzést

állította az iskola és a tantestület elé: a *nemzetiség* (értsd: nemzeti érzés, nemzeti öntudat) *terjesztését, a nép nevelésének előmozdítását és a falusi tanítók képzését.* Vagyis hű maradt a mezőberényi hagyományokhoz mind az eszmék, mind a gyakorlati megoldás tekintetében. Úgy érezte, a fenti alapelvek következetes érvényesítésével korszerűbbé válik a nevelés, és gimnáziuma hatékonyabban tudja szolgálni, „a Békés—Arad—Csanád—Csongrád megyékben, Hevesnek tiszántúli részén és a Bánság nagy részében élő, 70 000 lelket jóval felülmúló (ennek 1/4 része született magyar, 3/4 része tót és német ajkú) népességet”.

Vajdának a Pesti Hirlap 1845. június 13-i számában közölt beszámolója is az iskola magyar tanításhelyéről beszél. A városban, hol az *evangélikusok között is sokan vannak, kik értenek magyarul,* de eddig csak évente kétszer — karácsonykor és húsvétkor — *tartaték magyar nyelvű istentisztelet,* — „jól esik olly intézetet látni — írta lelkes hangú híradásában *Vajda* —, melly az utolsó betűig magyar; melly magyarra fordítja az *Iliast,* magyarul tanítja az egész szám- és mértant, magyarul okoskodik a történetekről (történelemről), magyarul bírálja *Hegelt* és társait, magyarul bölcselkedik és fejtegeti a természetjogot”. Az 5 tanítója révén (1844-ben *Bloch Móric,* 1845-ben *Petz (Pecz) Gyula* került *Vajda* javaslatára az intézethez) újra líceumi rangot nyert „szarvasi főiskolában — tudatja alább — *a zayugróci terv szigorúan megtartatik,* következőleg valamint ide jöhetnek az ifjak minden protestáns intézetből, úgy innen akárhová távozhatnak hátramaradást nem szenvedve. — *Tanítási nyelv kizárólag a magyar,* anélkül, hogy a német, latin és görög elhanyagoltatnék. Végezni lehet Szarvason a philosophiát és theologiát, sőt a philosophiában *statistica* és észjog is tanítatik”.

A magyar nyelvű oktatás egyeduralmával nem volt semmi fennakadás egészen 1852. március 16-ig, amikor is valaki arról tájékoztatta *Bonyhádi Gyula* megyei főnököt, hogy a békési esperesség iskolabizottsága — figyelmen kívül hagyva a „tótságnek túlnyomóságát”, legutóbbi összejövételén úgy döntött, hogy „tanítási nyelvül a magyart használja”. *Bonyhády* azonnali felszólítására *Lakatos* főszolgabíró, aki maga is részt vett — mint hivatalos kiküldött — az említett gyűlésen, válaszában azt közölte főnökével, hogy az csak azzal foglalkozott, mimódon fogják fenntartani a tanodát?, a tanítási nyelvről szó sem volt — egyéberánt *a most fennálló Gymnasiumban a tanítási nyelv magyar;* jelenleg a tanulók száma 150, és azok közt csak 7 tót van, s azok is csak azért jönnek ide — mint előadják —, hogy magyarul tanuljanak; a nép iskolákban azonban magyarul és tótul is tanítanak”.

Vajda rövid, két és fél éves szarvasi működése alatt az *oktatási rendszer* elképzelt megváltoztatásától független tervszerű iskolafejlesztésével, a szakrendszerű oktatás meghonosításával és a rideg, skolasztikus neveléssel szakító, közvetlen pedagógiai módszerek bevezetésével és alkalmazásával szerzett hervadhatatlan érdemeket. Nagy ismeretsége révén könnyen megtalálta a céljainak megfelelő, nagy tudású tanár-egyeniségeket. Magas követelményeket támasztott velük

szemben. „Ha van hivatal, fontos, nagyszerű, ez a tanítóé” — hirdette második tanszéki beszédében. A hegyek és hegyek között nagy különbség van a dombok és halmoktól kezdve a havasok örökös tanyájáig, az eget metsző bércekig. A tanítók nem kevésbé különböznek egymástól. Vannak, kik csupán zsoldosok, kik hivatalukban csak napszámot látnak. Ellenben — ámbár ritkán — találtak olyanokat is, kik lelkük egész kedvével látnak a munkához, kiknek egy gyönyörűségök, egy óhajításuk: . . . hangoztatni az igazságot, terjesztetni az erkölcsöt, szétűzni a homályt, és felderíteni, ami borus az emberi viszonyokban . . . hogy ti leplezetlenül lássátok a valót, és egyenes nyíltan hallhassátok isten igazságait, *nem úgy, mint az emberi tekintélynek tetszhetnék, hanem mint a tudomány, a bölcsélet s a kijelentésnek legnagyobbyszerű s igazabb könyve — a természet tanítja*”.

A XIX. század első felének végén istennek, mint személytelen összellelemnek, az a fajta — természettel való panteista azonosítása merész támadás volt a tételes vallás tanításai ellen. Egyet jelentett a tudományok teológia alóli felszabadításával, a tudomány és a vallás dualista szétválasztásával. *Vajda* is határozottan elkülönítette őket, mint egymástól független szférákat: — a hitet a szív, a tudományt az értelem tulajdonává tette. Azt vallotta: a világ megismerhető, minthogy csak „a sír titkát tartotta fenn” magának a világszellem, a földet — ahol az „anyag uralkodik” — már nem. A benne küzdő, egymás ellen harcoló erőket pedig bizonyosan megismeri a természet értelmét kereső és a benne uralkodó törvényeket megfejteni akaró nyughatatlan emberi elme, habár még nagyon „sánta állat a tudomány, melynek lépése századokat kíván.”

Vajda iskolájába, amelynek fő irányelve az *életre nevelés* volt, sokoldalúan képzett, az új tudományos igazságok elsajátítására alkalmas, friss szellemiségű, művelt pedagógusok kellettek. Olyanok, akik együtt rezdülnek koruk nagy társadalmi eszméivel és mozgalmaival, és tudatosan szolgálják a nép kulturális fel-emelésének ügyét. Olyanok, akik családias légkört honosítanak meg az osztálytermekben, azáltal, hogy tekintélyüket nem a botra, hanem a szeretetre alapozzák. Az iskola ugyanis „az emberi méltóság érzését” kell hogy erősítse és kifejlessze. A diákok nem lehetnek kiszolgáltatott „jobbágyok” benne, kik „rettegnek a zsarnok kezei között”. Őszinteséget, egymás közötti bizalmat követelt tanár és tanítvány viszonyában, „nélküle nem koronázza siker” a nevelő munkáját. Így is mondhatnánk: megértés és szeretet nélkül nem alakul ki korszerű erkölcsi műveltség, nincs nemzeti egység. Nem érhető el a gyönyörű távlati cél sem: „Szeretni a hazát, szeretni egymást”. Ehhez őszinteség és igazság, nagy szorgalom és egymást tisztelő és segítő felebaráti érzés, buzgó, tevékeny élet, a mindenkire kiterjedő szabadságnak akarása és odaadó, lelkes szolgálata kell. Erre az összetett feladatra — az életre nevelés alapvető követelményeinek az elsajátítására — kell nevelni a fiatalságot, hogy tudatosan vállalja a harcot a visszahúzó erők — a bigott maradiság, a káros előítéletek, az értelmetlen és ártalmas széthúzás megnyilvánulásai ellen. Ha úgy hozza a sors, még a „különböző felekezetű hittanárok” ellen is, akik egymás ellen torzsalkodva, nem a nem-

zet, hanem csak saját egyházaik rosszul értelmezett érdekeit képviselik, és a szeretet vallása nevében gyűlöletes elfogultsággal válaszfalat ácsolnak, ahelyett hogy a sok évszázados széthúzás megszüntetésén és a boldog élet megteremtéséhez nélkülözhetetlen nemzeti egység — társadalmi egyenlőség kialakításán fáradoznának.

Csupa értelemhez szóló elvek ezek, hitelüket mégis erős érzelmi beágyazottságuknak köszönhatték. Igen, mert mindenki érezte és tudta, — szóljunk *Petőfivel* —, hogy *szavaival egy volt az érzet*, „célrajutni álbeszédet tétovázva” sohasem keresett *Vajda*. Gondolatainak nagy hitető ereje volt, attól függetlenül, hogy benne — a jobbagyvágyak megszólaltatójában — akár *Kossuthban* — az érzelem sok esetben fölé nőtt a hideg értelemnek. A távlat, a cél ígésében élt; elsősorban stratégia volt, nem a taktikai megoldások harcosa. A diadalmas jövő ígő szépségét és értékét s nem az érte folytatott küzdelmek nehézségeit, súlyos áldozatát „vetítette szeme elé az elme”. Különös alkat volt, „az erősebb szellemek közül való, kik mindent maguknak köszönnek, . . . küzdeni és túrni tudnak. Feje világos, keble szenvedélytelen összhangba tudá hozni belvilágát a külvilággal . . . Az életben többnyire hidegnek tartaték . . . de a látszó hidegség alatt meleg szív dobogott . . . kik közel álltak (hozzá), érezték e szív melegét”. (*Garay*)

Nem elsősorban országos hírének, hanem a személyéből áradó bizalom kétségtelen jelének kell tulajdonítanunk azt a rajongó szeretetet, amellyel tanítványai vették körül. Egy, a *Honderű* 1844-es évfolyamában megjelent, *Vajda* első „próbatételéről” (febr. 7.) adott híradás szerint nemcsak az arra összegyűlt „számos ügybarát” vonta le sikeres vizsgája végeztével azt a tanulságot, „micszerint *Vajda* által szarvasi tanodánkra új évszak derült”, mert nevelése folytán „ifjúságunk szelidebb, emberibb, jóra, nemesre hajlandóbb, törekvőbb lett”, hanem tanítványai is, kik világosan érezték a közte és a régi szemléletű tanárok közötti minőségi különbséget „El is jöttek ők, az ifjak, meleg hálájuk némi bizonyosságául estzenével tisztelkedni *Vajdának*, a közszeretetű tanárnak, s mintegy 35 csinos, nemzeties és *Éljen Vajda Péter* fölírású lámpa világánál, álgyuzat és zeneszó mellett *éljent* verselének magasztos buzgalommal . . . kedves oktatójuk és neje részére. — Szép hálaszó vala ez az érdemnek, de szebb *Vajda* egyik nyilatkozata, melly imígy hangzék: *E kis világítás legyen nektek, édes barátaim, ösztön arra, hogy a nagyobb és nemesebb világosságot, úgymint az ész világát is keressétek a tudomány pályáján*” — közölte B. P., a nagy nevelő és emberbarát tiszteletére rögtönzött ünnepség tudósítója.

A szakrendszerű oktatás bevezetését kötelezővé tévő zayugróci tervezetnek, továbbá *Vajda* korszerű fejlesztési programjának megfelelően az iskolai bizottság a tanév végén megszervezte a negyedik tanszékét. Erre az „alapos tudományosságú, országszerte ismert” *Dr. Bloch (Ballagi) Móricot* hívták meg. Az eredetileg mérnöki pályára készülő *Bloch* nagyon beleillett *Vajda* iskolaszervező koncepciójába. Fialat kora ellenére páratlan tudományos múlt állott már mö-

götte; nemcsak a héber nyelv tudós kutatója és a *Talmud* elismert magyarázója volt, hanem „tudnivágyó lelke egész mohóságával” magába szívta „a klasszikus szellem tápláló erejét”: a latin és a görög irodalom eszmei gazdagságát is. Majd Pápán *Tarczy Lajos* professzornál elvégezte a 2 éves bölcsészetet, ahonnan kiváló végbizonyítvánnyal a pesti egyetemre távozott. Itt a matematikában képezte magát tovább. Pest után a mérnöki tudományok elsajátítása végett Párizst kereste fel. Ekkor — azaz 1840-ben — írta ismert röpiratát: a talmudi magyarázatokkal ellátott *A zsidókról* című vallástörténeti fejtegetést, amely elé — tökéletesen megértve a kis dolgozat politikai időszerűségét és célkitűzéseit — *Vajda* írt „a haladás jegyében” lelkes, agitatív erejű bevezetőt a zsidóság emancipációját sürgetve. A nagy tudású, reményteljes ifjúra az *Akadémia* is felfigyelt, s levelező tagjává választotta. Székfoglalóját *Nyelvészeti nyomozások* című értekezésével tartotta meg. Közben írt német nyelvűek számára magyar nyelvtant (a hazai közhivatalok tisztviselőinek az országgyűlés határozata értelmében tudniuk kellett magyarul, másképp nem alkalmazhatták őket) s hozzá jegyzetekkel ellátott olvasókönyvet szerkesztett. Nagy tudásvágya végül Németországba, Tübingenbe hajtotta, hol zsidó létére protestáns teológiát hallgatott. Megszerezve a *bölcsészet-tudori* (doktori) oklevelet, az itt tanultak hatására kikeresztelkedett, és az „uniált protestáns egyház” tagja lett. Innen számítható *Székcács József*hez fűződő, több évtizedes baráti és munkatársi (bibliafordítás; Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok szerkesztése stb.) kapcsolata.

1844-ben is az ő és *Vajda* javaslatára került Szarvasra, hol általános képzettségének és nem mindennapi tudományos érdeklődésének megfelelően szinte mindent tanított. 30 éves volt ekkor. Megválasztását a *Pesti Hírlap* július 28-án közölte a nagyközönséggel, kiemelve, hogy *Bloch* „a keleti és régi classikus, valamint az újabb nyelvekbeni jártasságának dicséretes bizonyosságát adván, teljes reményt nyújt, hogy az általa tanítandó zsidó, görög és francia nyelvnek” elsőrendű oktatója lesz, sőt ezek mellett a „mathesis és a magyar irodalom tanszékét is tökéletesen betöltendi”.

A tudományok konkrét világában otthonosan mozgó fiatal *Bloch* ridegebb, szárazabb egyéniség volt, mint *Vajda*. Nem tudta az elmélet objektív igazságait a szeretetet és a megértés pedagógiájának a nyelvére átültetni, és tanítványai számára vonzóvá tenni. Csodálták nagy tudását, de nem szerették, mert sokféle érdeklődése szertelenné tette. Elő-elő fordult, hogy úgy elmélyedt egy-egy tudományos tétel vagy nagy felfedezés vizsgálatában, hogy nem törődve a tantervi előírásokkal, diákjainak is hosszú előadásokat tartott róluk. Okkal állapította meg *Nádor Jenő*, hogy „tanítása ötletszerű, tulajdonképpen minden módszert nélkülöző volt; tetszése szerint elhagyott előírt anyagot (néha egész tárgyakat), máskor meg olyat . . . adott elő tudományos alapossággal, ami nem volt előírva”. Nem tudta fékezni magát. Ezért tünhetett minden esetleges jószándéka ellenére is „kérdő, tudományát fitogtató” nagyképű pedagógusnak,

ki tüskés modorával gyakran kerül összeütközésbe diákjaival és tanártársaival. Lehet. Nincs okunk rá, hogy a történész *Nádor* megállapítását kétségbe vonjuk.

Ezzel a súlyos tehertétellel is jó eszmei segítőtársat talált benne *Vajda*. Mindketten a jogtalanok nagy tömbjéből származtak, és kizárólag saját eszüknek, következetes szorgalmuknak és meghátrálást nem ismerő makacs kitartásuknak köszönheték társadalmi sikereiket, többek között *honoráciorra* — nem nemesi származású értelmiségivé — válásukat is. Mindketten a földművelő népet tekintették *a nemzeti felemelkedés letéteményesének*, amely „egyedül őrizte meg a magvat, melyből a nemzet jövője felvirágozand” — ahogy erről *Bloch Népügy és közműveltség* címmel az *Életképekben* értekezett. Elismerték ugyan a kiemelkedő egyéniségek nagy jelentőségét a társadalom fejlődésében — ez *Gregus*t is foglalkoztatta — azt vallották mégis: „Minden nagy ujjászületés a tömeg mozgalmának eredménye, és nemzet süllyedéséből maradandó dicsőségre soha nem vergődött, ha maga magát föl nem emelte”.

Azonos elvi alapon állva küzdöttek a társadalmi haladást akadályozó erők és nézetek ellen, és harcoltak a korszerű tanulmányok kialakításáért. „Az átalakulási forrongások korát éljük hazánkban — intette *Bloch* az ifjúságot. — Elkorhadott formák és ébredő új élet harcra keltek egymás ellen, és az új nemzedék új kort akar felidézni az ó helyébe. Ez üdvös elvharc, mely minden politikai ujjászületésnek elmaradhatatlan feltétele, csak vagy két évtized előtt tűnt fel hazánkban egén . . . *Széchenyi* és vele rokon érzetű más lelkes hazafiak szavai által”. Az iskolának — ha jól érti és jól akarja végezni feladatát — az általuk megindított szemléleti ujjászületést kell szolgálnia „az új eszmék kivitelére fogékony elmék, el nem fogult lelkek” kinevelésével. Ezt követeli tőle a jövő. Olyan életszemléletet, olyan új elveket kell kiformálnia a tanulóknak, amelyekkel azonosulva, felnőttkorban nem tűrik el, hogy „a társaságban — értsd: társadalmi — állás . . . ne az érdemek jutalma, hanem valami vak történetességnek, születésnek, pártfogásnak gyümölcse, vagy ami még rosszabb . . . árulás s alávalóság bére legyen”. El kell érnie a nevelésnek, hogy a mindennapi életben „az életrealitás a munkaszorgalomban, iparügységben álljon,” s ne lehessen „a nyájas illedelem színével illetni „a leggazabb tetteket”.

Bloch Vajdához hasonlóan a liberalizmus bátor hangú szószólója volt. „Mi a liberalizmus?” — tette fel a kérdést, és így felelt rá: „Azon tisztelet, mellyel viseltetünk az ember, mint ember iránt, nem követelvén a társaságban magunknak többet, mint amennyit akármely embertársunknak is megadni képesek vagyunk. Minél több hasznos munkásságot fejt ki valaki a társaságban és minél kevesebbet igényel magának abból (ti. az előnyökből), annál liberálisabb; egy szóval: minél nagyobb becsű valaki előtt a személyes érdem, s minél kevesebb fontosságot tesz születésre, helyzetre és más történetes dolgokra, annál liberálisabb. *Hasznos munkásság, fáradhatatlan cselekvőség s nem fényes szavak s üres declamációk teszik a liberalizmus alapját:* és az ifjú, ki készületi éveiben (értsd:

iskoláskorban) a helyett, hogy megfeszített munka által hasznos polgárrá képződnek, éretlen politizálásban emészti erejét, tettel rontja le azt, amit szavakban dicsőít, és . . . árulója lesz a szabadelvűségnek”.

Eszmeileg tiszta, korszerű ismeretekkel bíró, cselekvő hazafiságra kész, testileg és erkölcsileg egyaránt „munkáraedzett:” ifjúság volt mindkettőjük eszménye. A pedagógia mindenhatóságában bízva, úgy vélték, hamarosan meg is valósul a *társadalom erkölcsi újjászületése*: a korszakváltó nemes gondolkodású generáció kinevelése. „A nemzetek nagysága és az egyesek jóléte . . . szerény mérsékleten és hasznos munkásságon” nyugszik. „Fölszólítalak azért honom nemeslelkű ifjai! — szövetkezettek frigyben testetek és lelketek edzésére, szilárd tevékenységére és férfias mérsékletre nemcsak munkában, — de mulatságban és kedvtelésekben is . . . Hogy a cél eléressék, nincs biztosabb eszköz, mint a *társulati ösztön* . . . Tűzzön ki a társulat fokozatos munkagyakorlatokat, mind testi mind lelki körben, — állítson fel mérsékleti szabályokat, mellyeknek a társulat minden tagja magát alávetni köteles . . . Egyesítsétek a szétszórt erőket, és vessetek belőlük mély alapot önnön javatok s közvetve a haza jövődjének” — jelölte meg *Bloch* a célhoz vezető utat *Az ifjúsághoz* intézett magvas gondolatokban gazdag, megszívlelendő szózatában.

Így jutottunk el újra a *Vajdáéhoz* hasonló, tartalmas életre neveléshez: az egyén- és közösség szoros kapcsolatán felépülő hasznos közéletiséggel egyenlő kanti boldogságelmélet programjának meghirdetéséhez.

A szakrendszerű oktatásért vívott küzdelem diadalát az ötödik tanszék felállítását jelentette, amelyre *Shakespeare* német fordítójának: a nagy tekintélyű soproni lelkész: *Petz (Pecz) Leopold*nak „törhetetlen szorgalmú” fiát hívták meg. A hallei egyetemen tanult, szorgalmas és lelkiismeretes *Pecz Gyula* viszont megközelítőleg sem volt már olyan radikális szemléletű, mint országos hírű idősebb társai. Erősebben kötötte a szülői ház, a múlt és a teológia. Különösen jó nyelvérzékével tűnt ki. Ennek megfelelően nyelveket és teológiai ismereteket tanított, s vasárnaponként díjlevél-megszabta kötelelességgként a nemzetiesedést szolgálta: a templomban magyar nyelvű istentiszteleteket tartott. Volt munkája elég; ennek ellenére nemes becsvágygal merült el a nagy pedagógusok műveinek tanulmányozásában, sőt maga is művelte a pedagógiatudományt. *Tavaszi Lajos* pl. örömmel adta közre *Emléklapjaiban* a gimnázium feladatáról készített fejtegetését, de ismert a tanítóképzéssel kapcsolatos dolgozata is. A pedagógiatudományban való nagy jártassága ellenére sem tudott azonban felemelkedni a *Vajda* képviselte szemléleti szintre. Nem értett egyet szeretettől áthatott, belső fegyelemre alapozott nevelési elveivel. Ridegebb légkört, nagyobb szigort és következetes büntetésrendszert kívánt az iskola falai közé. A fontolva haladást képviselte. Félt az újításoktól: az oldottabb tanár—diák kapcsolattól, a retorikus előadásmód nyugalmát feltörő közvetlen beszélgetések módszerének az alkalmazásától, a fegyelmező eljárások minőségi változásától. Megelégedett az oktatás *tartalmának* korszerűsítésével; nem hitte, hogy a nevelést is szükség-

képpen reformálni kell. Talán a liberalizmus alapelveivel nem tudott tökéletesen azonosulni? Vagy a tanári tekintélyt — a három lépés távolságot — féltette? Esetleg csak a nagy eszményképek iránti hűség és tisztelet zavarta tiszta látását? Ez is lehet. Ha ugyanis párhuzamot vont *Vajda* és *Bloch* újításai meg a régi iskola nevelési-oktatási előírásai és gyakorlata között, mintha csak a felszínt és a veszélyeket látta volna. Nem jutott el az élet parancsolta reformok belső okainak a felismeréséig. Nem a jövő, hanem a múlt felől szemlélte a kiformalódó életet — ezért aztán bizalmatlan volt minden újítással szemben. Nem azt vizsgálta, hogy a *Vajdák* által bevezetett módszeres eljárások mennyivel viszik előrébb az egységes társadalom kinevelését, csak azt látta — még hozzá nem is kis aggodalommal —, hogy nevelési elveikkel fellazítják a tanulók vallásfilozófiai biztonságérzetét, és aláássák — tönkre teszik — az iskola, mint oktató-nevelő-intézmény régi katonás rendjét és fegyelmét.

1846. január 26-án így panaszkodott *Székács József*nek: „Nálunk az alumneumiak sem imádkoznak. Azért írom ezt kegyednek, minthogy nekem *Bloch* ezt nem hiszi (tudniillik, hogy *Hálában* — *Halléban* — az ultraracionalisták is vallásosak az árvaház tanítói közül); *mind ő, mind Vajda, imádság ellen vannak*” Majd egy hónappal *Vajda* halála után így vádaskodott: „... már tavaly vettetett el a konkoly magva a rendkívül liberális és humánus bánásmóddal”.

Mit nem értett meg, és mit nehezményezhetett *Pecz*? Azt, hogy *Vajdát* szinte apjukként tisztelték és szerették tanítványai, és a tanítási órákon kívül is tömegesével igyekeztek a közelében lenni. Ilyen cselekedetekre nem merészkedhettek a régi iskola tanulói. Egy névtelen tárcaíró a *Szarvasi Lapok* 1902. évfolyamában apja visszaemlékezései alapján pl. arról számolt be, hogy „a hivatása magaslatán álló jeles tanférfinak tanítványai iránt való szeretete abban is (meg) nyilvánult, hogy szerda és szombat délutánján maga köré gyűjtötte tanítványait, s velük együtt indult sétára a Körös-parti füzesbe, vagy a Bolza-kert százados fái alá. Nem is séta — tanulmányút volt ez. Egyik kérdést a másik után intézte az őt rajongásig szerető diákjaihoz . . . Ha nem volt a fiúk feleletével megelégedve, maga adta meg az értékes választ, oktatta-jelkesítve a természet iránt való szeretetre. Sokszor labdázott s nemegyszer fürdött, versenyt úszott a Körös vizében lubickoló vidám fiúkkal”. (Ő írta az első magyar szakkönyvet az úszásról.) Hát ez bizony kész tekintélyrombolás lehetett *Pecz* szemében!

A névtelen tárcaíró szavait *Benka* is megerősítette a *Szarvas és Vidéke* 1902. február 16-i számában: „Ha . . . kitavaszkodott és megmelegedett az idő — olvashatjuk itt — maga bérelt csónakokat, ladikokat, a legjobb úszó tanulókat magával vitte, és úszóversenyt rendezett, úgy, hogy ne a szeleskedő gyors úzás legyen a verseny célja. A gyengébbeknek, a lankadóknak, bátortalanabbaknak megengedte, hogy csak fogóddzanak bele a csónak párkányába, és pihenjék ki magukat. Ő legfeljebb hanyatt fekvé pihent, s leúszott sokszor Szentandrás hídjáig. A fáradtakat felszedte, velük hajtatta a csónakot, velük együtt

utazván". Előfordult olyan eset is — folytatta *Benka* —, hogy „a közeli halászteleki vagy kákai tocsogókban” vadászatgátván, több *kíváncsi* tanuló utána kullogott”. Sohasem kergette el őket, sőt előbb tölténynélküli fegyverrel meggyőződván, hogy áll kezükben a puska, az ügyesebbeknek egy-egy lövést is engedélyezett.

Gyakran szervezett természetrajzi kirándulásokat is. Ilyenkor a feladatok pontos kijelölése és a tudnivalók kellő tisztázása után indította csak kereső útra diákjait, s kürtszóval jelezte nekik a foglalkozás végét. A gyűjtött anyagot gondosan átvizsgálta, „a legszebb példányokat: lepkét, bogarat, növényt . . . felmutatta, és részletes magyarázatokkal szolgált.” Végül azt kérte, hogy a látott és megvizsgált tárgyakból ne vigyenek többet az iskolába... a természetet szerető embernek nem szabad a természetben semmi élőlényt ok nélkül agyon-taposni és letépni. Okos ember kevésből is sokat tanul, csak tudjon igazán gondolkodni és szemlélni”.

Idézeteink jól érzékeltetik *Vajda* új szemléletű pedagógiájának lényeges jegeit. Ezért is közöltünk ily sokat a visszaemlékezésekből. Az élesedő társadalompolitikai harc, a polgárosodó életforma elvi megalapozása friss lendületet adott a pedagógiatudománynak. Nem véletlen, hogy a nagy összefüggéseket felismerő, gondolkodó *Vajda* csalthatatlannul rátapintott a nevelésügynek azokra a neuralgikus pontjaira, ahol az ellentétes szemléletmódok a leghevesebben csaptak össze. Radikális nézeteivel hamarosan Szarvason is kihívta maga ellen a mérsékelteket és a maradiak haragját és tiltakozását.

Sajátos tény, hogy a pap-tanár *Pecz* sem tudott teljes mértékben azonosulni elveivel. Azt, hogy megütközött a tételes vallás filozófiai alapjának a fellazításán — a természetjog, természetvallás divatos téziseinek a hirdetésén — még megértjük. Nem is ítéljük el érte. Megértjük, hogy fennakadt az *Erkölcsei beszédekben* hangoztatott gondolaton: „Nem az adja meg istennek, mi istené, ki robotolva imádkozik, böjtöl és testét sanyargatja — így hirdette Tessedik is; E. L. —, hanem az, ki szellemi életet tud élni, ki eszét míveli, s a jóban előre halad, ki nem emberi tekintélyekre épít, hanem ösmeretek által emelkedik egyre tovább és tovább istenhez . . . A keresztény vallás magyarázóit igen gyakran nem valának bölcsek, s ezen okbul külsőségekben keresék a vallás érdemét, hol az nem vala, ceremóniákba és szertartásokba süllyedtek . . . és . . . kígyóbékát kiáltoztak az észre s mindazokra, kik vallás dolgában eszöknek hasznát akarták venni. Szellemi kényuraságot szándéklottak”. Ezek csakugyan sokak fejében okozhattak kételkedést és zavart. Azon viszont már méltán csodálkozunk, hogy erős fenntartással fogadta *Vajda* közvetlenebb tanár-diák viszony kialakítására irányuló elképzeléseit, minthogy eszményképe: *Comenius* (1852-ben a szarvasi gimnázium 50 éves évfordulójára kiadott, *Szeberényi Andor* által szerkesztett *Egyház és iskola*-ban „*Koménius Ámos középtanodái rendszeréről*” tanulmányt írt) is azt kívánta: „Ne remegjenek a növendékek a tanítótól, mint valami zsarnoktól, hanem szeressék, mint atyjokat”, *fonák eljárásnak* tartván

az olyan viszonyt, „hol a tanítók tekintélyük fenntartását abba helyezik, hogy a tanítványokkal mentül kevesebbet beszéljenek, és néma szobor gyanánt viselvé magokat, a feladatokat, mint kutyaéknak a csontot, odavetik, hogy azokon rágódjanak”. Mindezek az elvek és nézetek nem zárták ki azonban, hogy következetes és szilárd iskolai törvényeket, szombatonként ún. „fenyítéki órát” javasoljon. Ilyenkor állapototta meg az igazgató, hogy a tanulók „előfordult kihágásai” melyik büntetési fokba (intés, verés, elutasítás — azaz kizárás) illenek. Ezt a módszert tartotta célirányosnak *Pecz* is.

Vajda, ki a jogos emberi öntudat és méltóságérzet kifejlődését elsőrendű pedagógiai feladatának és megtisztelő becsületbeli kötelességének tartotta, mindenfajta testi fenyítést elítélt. Már a *Voigt György* nyomán 1834-ben írt *A tanácsadó orvos*-ban is hevesen kikelt ellene. „Vagynak szülők, nevelők és közönséges tanítók (professorok) — írta ebben —, kik baromi haragjokban ön ember létökrül és tanítványaiknak emberlétökrül elfelejtkezve, goromba verekedést visznek végbe . . . Apák, a pestistül ne óvjátok annyira fiaitokat, mint az ilyen rablelkektül. Rablelküvé, szolgai szívüvé, alattomossá teszik ezek gyermekeket . . . Jól tudjuk ugyan, hogy nehéz dolog a nevelés, különösen verés nélkül igen nehéz, hanem épen azért kívántatik a nevelésre ember a talpán . . . Mi egészen ellene vagyunk a pálcázásnak”. Más helyen azt követelte: „A rossz magaviseletű (gyerek) komoly atyai feddésben és ne kegyetlenségben részesüljön . . . Nem a büntetés félelme által tartani rendben a gyermekeket és ifjakat, hanem olly jó szellemmel hatni rájuk, hogy a rendet, szorgalmat és jó magaviseletet tulajdon magokért szeressék”.

Alig van rá remény, hogy tisztázzuk ma már, egyéni véleményének adott-e hangot, vagy bizonyos befolyásos körök nézeteivel azonosította-e magát *Pecz Székács*hoz intézett jelentéseiben. Ez különben nem is nagyon fontos. Tény, hogy Szarvason is egyhamar megszerveződött *Vajda* ellenzéke, ahogy erre már a tizenegyedik tanszéki beszédből is következtetni lehet. „Föladatul vettem magamnak az igazat tanítani, a jót ajánlani, az alaptalanságokat kimutatni és a rossztul visszarettenteni” — mondotta 1843. télelő 24-én abban a beszédben, amelyet az egyházi és vallási ügyek cenzora: *Szabó Nepomuk János* teljes egészében töröltetni kívánt az engedélyeztetés végett beadott kötetből. „De mivel mint a bölcsélet és szónoklat tanítója kezelem az ügyet — folytatta érvelését —, igen természetes, hogy eltávozom a szokott modortól és ez némelyeknek felötlő: azonfelül én az egyenes megnyilatkozás embere vagyok, nem értve a hímezés és hámozáshoz, . . . ez még kevesebbé tetszhetik azoknak, kik az észt megkérdezni nem szokták, kik a régi, tekerős és homályos utakon szeretnek járni, mert az jövedelmező és kényelmes is. Hozzájárul az, hogy hazámat szeretem, és ezen szeretetnél fogom, iparkodom kötelességemet teljesíteni . . . És ez bosszantó némely kislelkeletű előtt, de hadd zúgolódjanak ők; napfényre a munkássággal (értsd: munkával), a jó növényt a nap megérleli, a rosszat elszárazsztatja”.

Szelet vetett, és vihart aratott már rövid negyedév alatt. Felkavarta a város-

ka szellemi csöndjét, kimozdította tunya nyugalmából az emberi agyat, számvetésre, gondolkodásra, régi elveik felülvizsgálására készítette az embereket. Lelkes liberálisok és akadémikusok konzervatívok vitáztak heves indulattal eszméi fölött. Végül arra kényszerült, hogy az ellentétes nézőpontok egységesítése érdekében újra leszögezze eredeti célkitűzéseit, ismertesse álláspontját, alapállását, szót emelvén az előadások magyar nyelvűsége és felekezeti érdekek fölé emelkedő osztársadalmi jellege mellett, s tiltakozzék a reá szórt megbélyegző vád: az istentelenség vádja ellen. „Illónék találtam, hogy az esperességi (vagyis nemcsak szarvasi érdekelttségű) főiskolában, mellynek kizárólagos nyelve a magyar”, az *iskola nyelvén adassék erkölcsi oktatás*, „minden valláskülönbőség nélkül” összegyűlt közönség előtt. (Emlékezzünk: vallási szempontból a *Bolza* család adománylevele sem tett a tanulók között különbséget!) „És íme, az eszme valósult, az ige megtestesült: tartom szónoklataimat és ti kor- és célszerűeknek tartjátok őket. *De van, és még többen is lesznek, kiknek azok nem tetszenek. Azt mondják én Krisztus ellen szólok.* Ez buta ráfogás. Az én istenem nem a vak indulatok és szenvedélyek haragos istene ugyan (minőt a többség ismer), *de az ész és természet istene, ki a világot alkotá, s az ember fejébe ész* azért ada, hogy vizsgálódjék vele”.

Jól érezte; hamarosan többen is támadták. Az *Evangélikus Országos Levéltár Székács* levelei között például ilyen jelzésre bukkanunk: „Móric (értsd: *Bloch*) tudta, hogy néhány pap nagy ellensége volt *Vajdának*”. Méginkább megerősít véleményünkben *Vajda* 1844. október 19-én kelt levele (közölte *Sólyom Jenő* az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1971. 3. számában), amelyben „igazolnia” kellett magát bizonyos helyi rágalmak ellen. Sajnos, csak az ő válaszából tudunk következtetni *Székács* kérdéseire és kétségtelenül jóindulatú, segítő szándékára. Levélváltásuk megelőzte a Helytartótanács fegyelmi vizsgálatot elrendelő felhívásának postázását. Legalábbis az egyházkerület még nem kötelezte az egyházmegyét a vizsgálat lefolytatására.

Vajda levele részletes ismertetést igényel. Bátor hangvételű önjellemzés ez — nemcsak őszinte baráti érzésével, hanem tárgyilagosságával és elvi tudatosságának nyílt megvallásával is hat. Következetes érvelése kerüli az ellentétek felesleges kiélezését, de azért büntudatot se mímel, hogy általa püspöke jóindulatú támogatását esdekelje: „Tettetést soha nem ösmertem, és nem is fogok. Elvem volt és lesz: dolgozva megkeresni a mindennapit. és becsületesnek lenni; a többit a sorsra bízom, és *némiképen — kálvinista vagyok* (az eleve elrendelés híve?). Nevetem a nagyon gazdagodni akarókat, szeretek becsültetni, de *enbecsülésemre legtöbbet adok*, a meggyőződésemet ingadatlanul követem, annyira, hogyha azt megsérteném, nem lenne jó napom s jó éjszakám. De mind ezen érzéseimmel nem csapok lármát”.

Voltak talán, kiknek a körülötte folyó „zajgás”, *Vajda* sokak szeretetétől táplált növekvő híre és tekintélye, esetleg szokatlanul mély nemzeti öntudata fájt? Vagy az olyan típusú elvhűség, amely nemcsak hogy tudomásul veszi

mások ellentétes véleményét, hanem számol is vele, és eszmetisztító vitákkal, észokokkal kívánja kibékíteni és egymáshoz közelíteni az eltérő álláspontokat? Az ólombotos választások időszakában eléggé ismeretlen magatartásforma volt ez, ennél fogva félre is magyarázhatták. „Lelkemen uralkodni nem lehet — szögezte le öntudatosan —, kivéven fölvilágosítás és okokkal meggyőzés által. És hányszor történik, hogy mi előadjuk az okokat, . . . s más ellenkezőleg ítéel belőlök, s *mi mégsem lehetünk bírák felette, ha ő hű magához*. Az én vallási meggyőződéseim vége egy a tieddel: én látom istent és a halhatatlan lelket, és van szigorú erkölcsi világom . . ., hogy a további fejtegetésben nem egyezem meg veled talán és némelyekkel, arrul nem tehetek”.

A deista és panteista *Vajda* természettel azonosított istene és istenhite persze alapjaiban is más volt, más kellett hogy legyen, mint a *Székácsé*, a kinyilatkoztatás tényén nyugvó pozitív vallás képviselőjéé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a „hitvallását” nyíltan hirdető *Vajda* vallási kérdésekben mindjárt türelmetlen is legyen. Élénken tiltakozott az effajta feltételezés ellen: „Csodálom, hogy türelmetlenséget tehetél föl felőlem, és mások meggyőzésének nem tiszteletét . . . Különben, *ha a pozitív vallásokat a bölcsellettel hasonlítjuk össze, rendszeren amazok a türelmetlenek, ez egyszerűen okoskodik, — ha győz, jól van, ha pedig legyőzetik, megadja magát, és mégis nyer*. Én legalább egészen ez állásponton vagyok: nem szólok mást, mint amit egész lelkemből állíthatok, s mivel tanítható vagyok, mihelyt ellenkezőről győzetem meg, annak hódolok. Most, hogy a reformátorok közül legközelebb járok *Socinus*hoz véleményemben, arrul én úgy nem tehetek, mint te”.

A szentháromság-tagadó *Socinus* elveivel rokon szemlélet *Vajda radikális racionalizmusát* tükrözi. Mit jelent ez? Azt, hogy a reformációt és az egyházat ő is az örök fejlődés szimbólumának és megtestesülésének szerette volna látni, akár a Krisztus imádásának szükségességét elfogadó *Socinus* és a „non adoramus” (a „nem imádni”) elvet képviselő, *Socinusnál* is radikálisabb *Dávid Ferenc*. A *szellemi szabadság* szószólójaként ismerték gyermekkorától; legszebb tanszéki beszédei is a szabadság lelkes himnuszai voltak. Belőlük ugyanúgy sugárzott az osztályuralmat megdönteni, a kizsákmányolás minden formáját megszüntetni vágyó politikai akarat, mint ahogy *Dávidék* racionalista elvei mögött is ezek a „veszélyes” társadalompolitikai kérdések munkáltak, jóllehet az *indulat nélkül vitázó* nagy reformátor kizárólag vallási-ideológiai elveinek a védelmére használta a maga „lelki fegyvereit”.

Székács becsületes nyíltsággal tájékoztatta *Vajdát* a személyét ért támadásokról, egyszerre tudatva vele a szarvasiak rosszindulatú rágalmait és a Helytartótanács szigorú ellenőrzésre és jelentéstételre kötelező parancsát. Így volt helyes és szép; szorosan összefüggött a kettő.

Az eddig elmondottakon kívül még három kisszerű dolgot róttak fel *Vajda* állítólagos bűnéül a szarvasiak. Az egyik jólértesült — nem *Pecz*, ő még ekkor nem élt Szarvason — hitoktatásának káros következményeiről beszélt. Könnyű

volt visszavernie a támadást: „A hittant *Wankó* adja elő, nem én, sem *Bloch*” A második úgy vélekedett, idegenkedik az úrvacsora-vételtől. Őt mindössze a következő rövid válaszra méltatta: „... az úrvacsora elől se nem szöktem, sem elszökni nem fogok. Nem vagyok ördög, s az úrvacsora nem tömjén, hogy tőle szabaduljak”. Harmadik vádlója: *Jancsovics István* szarvasi lelkész azzal gyanúsította, hogy „asszonyát” az ő előadásai tették hitetlenné. Joggal kételkedett ebben, bár nem vitatta az állítás igazát: „Ami végtére *Jancsovics* hitetlenné lett s nyugalmatól megfosztott asszonyát illeti, ... — írta — meg nem foghatom, hogy lehet valaki hitetlen én általam, ki magam utolsó csepvéremig hívő és vallásos vagyok ... igen rossz lábon állhatott annál a hit, talám csak kis lángocska volt, s én széllel jövék támogatni, s az kialudt.”

1844 őszén már olyan erős volt a reakció potenciális ereje, hogy egyesek *Vajda* esetleges eltávolítását javasolták *Székács*nak. Legalább is erre következethetünk a levél következő gondolatából: „Miképp fog az esperesség az ügyben intézkedni, az az ő dolga ... nekem s rám nézve mindegy. Hogy amúgy könnyen megadjam magam, arrul szó sincs. Ha össze nem egyezhetnénk, sajnálnám, amennyiben látom, hogy *Szarvason nem vagyok fölösleges*, és így távozásom kárt hozna az intézetre.” Majd a vasárnap délelőtti előadásokat vette védelmébe: „... igen sajnálnám — mondta — ha azon elv elfogadtatnék, hogy a beszédek tartása egyáltalán betiltható; ez a legrövidebb út volna visszafelé az abszolutizmushoz, s éppen jól illenék nyomorú cenzurái állapotunkhoz”. Végül szigorúan elhatárolta azokat az iskolától, magára vállalván értük minden felelősséget. Kijelentette: beszédei nem voltak semmi összefüggésben „hivatali állásával; fizetés nélkül, hivatalon kívül” tartotta őket, csak hogy „magyarítsa” a várost, és hogy mint a „külső és belső despotizmus ellensége, szabad korszerű eszméket” hintsen el. „*Ez fáj, ahol fáj* ... Hogy a Helytartó Tanács ellenkezik velem, a legtermészetesebb; másképp tennie lehetetlen. Ott abszolutizmus és status quo (vagyis a fennálló uralkodó állapotok védelme), nálam szabad vitatkozás és ingatlan (megingathatatlan) haladás”.

Sok veszélyes gondolat halmozódott fel az *Erkölcsei beszédekben*. *Vajda* kimondottan elméleti síkra helyezett erkölcsfilozófiai fejtegetései — akár régebben a *Világ* hírlapi cikkei — ugyanis a kor csaknem minden lényeges politikai-társadalmi gondját-baját felvillantották. Azt mondhatnók, azok reális megítéléséhez, megértéséhez szolgáltatnak elvi alapot. Nem szűk praktícizmussal, összefüggéseiben látta és vizsgálta a jelenségeket, a világ dolgait, az emberiség nagy kérdéseit. Így tört pálcát morális témákat boncolgatva az észjog (természetjog) alapján a társadalmi haladást gátló különböző „óságok”, előjogok és dogmák fölött.

A kultúra társadalomépítő erejét hirdette, felismervén a nagy igazságot: „Hol felvilágosodottság és műveltség nincs, ott szabadság nem lehet.” Márpedig ő az emberi egyenlőséget alapelveként kezelő eszményi szabadságra akarta felkészíteni és nevelni a népet: az igazság szüntelen keresésére és követésére

re, lelkes honépitő munkára serkentve mindenkit, különben „elsüllyedend a hajó, mellyen evezünk, ha mindenkit munkára nem szoríthatunk”. Nem kegyelmezett senkinek: sem világi, sem egyházi hatalmasságnak, ha útját állták az egységes társadalom, a korszerű gondolkodás és életforma kialakításának. A társadalmi haladásnak. Az újítások szükségességének socinusi és dávidi hitével beszélt a vallásos mezben jelentkező régi társadalmi-gazdasági törekvésekről s a kereszténység befejezetlen munkájáról: „A kereszténység töröl el a rab-szolgaságot, de az előjogokat és jogbitorlást nem. *A keresztény századok is sötétek valának, és részint sötétek ma is*” — hirdette egyik beszédében. Így kapcsolódott össze a politika és a morál, a közéletiség és a klerikalizmus bírálata saját nemzedéke történelmi küldetésével.

Nem volt nehéz felismerni előadásainak veszélyességét. A cenzor *Szabó Nepomuk Jánosnak* mégcsak komoly lelkiismeretfurdalást sem okozott könyve betiltása. Seregestül talált mindenegyves lapján „kártékony” tézist és „elítélendő” vallási és politikai megállapítást. Saját egyházát és a Habsburg uralmat szolgálva, meggyőződéssel hitte: istennek tetsző hasznos cselekedetet hajt végre, amikor megtagadja tőle az „imprimatur”-t: a nyomás engedélyezését, és elkoboztatja a rebellis művet. Egy pillanatra sem hangzott fülébe *Gabilei* két évszázada tett híres figyelmeztetése: „A könyv betiltása az igazsággal való szembehelyezkedés” jele; kísérlet arra, hogy „elrejtsek az igazságot minél nyilvánvalóbb és világosabb”. Jelen esetben is ez volt a valódi cél. A megijedt *Szabó* — kinek aligha volt lázítóbb kézirat a kezei között — olyan súlyosnak minősítette *Vajda* bűnét, hogy nem elégedett meg a mű elkobzásával. Írója ellen szigorú fegyelmi eljárást kért, és elbocsátását javasolta.

A protestáns autonómia fő képviselői: a *Zay Károly—Prónay Antal—Szekács József* triász példás bátorsággal dacolt a Helytartótanáccsal. Nagyszerű diplomáciai érzékkel lelassította az ügymenetet, jól tudván: ki időt nyer, életet nyer. Jobb, ha csillapodik a zúgó, dühöngő vihar. Előbb különféle adminisztrációs nehézségekre, egyházi akadályokra hivatkoztak, majd szakértői véleményezésre adták ki az *Erkölcsei beszédeket*, s közben a legteljesebb megértésükről és jóindulatukról biztosították a Helytartótanácsot, ígéretet téve az eljárás — amennyire lehetséges — gyors és szakszerű lefolytatására.

A felkért bíráló, a kiváló egyháztörténész: *Haán Lajos* — tudni lehetett előre — nem találta veszedelmeseknek és valláselleneseknek *Vajda* gondolatait. Véleményére azonban már nem volt szükség. A sors másként döntött: a kiváló férfi időközben váratlanul meghalt. „A világosságot nem szenvedő füles baglyok”, „akiknek az árnyék valóság, a setétség világosság, a tévelygés igazság” (*Magda Pál*) nem örvendezhettek tehát emberi és politikai meghurcolásának.

A *Ballagi Aladár* (Bloch Móric fia) hagyatékából előkerült, „juvenálisi erővel és kíméletlenséggel” megfogalmazott *Az ember* című „szatirikus tanköltemény” a tanu rá, milyen mélyen foglalkoztatta élete utolsó szakaszában *Vajdát* a kérdés: mi az ember rendeltetése egy olyan korban, amelyben „annyi a baj

előttünk, hogy szemeink kápráznak, eszünk megáll, s csupa összefűzött kezek itt is, amott is, odább is”. Sokat tépelődött az osztálytársadalom igazságszolgáltatásának ferdeségein, az emberségében és becsületében megcsúfolt „földi király”, a „törpe teremtés . . . leggyávább állat” gyarlóságának és szomorú kiszolgáltatottságának okain. Önmaga tehetetlen fájdalomra sötét a következő szubjektív vonásokat tartalmazó satírikus megállapításon:

. . . Szabad állat,
Úgy mondjátok az ember. Igen, s ha gonoszt teve, fára
húzzátok . . . hogyha pediglen
Gondolatával akar szabadabban járni s eszével,
Hogyha amit szabadon gondolt, szabadon kieressze
Ajkán, börtönökét szántok neki, s tisztos akasztót.
Mert szabadott hallgatnia! Hogyha ti csaltok,
Az más, tisztelet nektek —

. . . bélyeg szükséges a gazra.

Mintha felkészült volna a gondolkodásukban és cselekvésükben korlátozott „pártatlan” bírák rosszintulatú ítéletére.

1846. február 10-én bekövetkezett halálát a közvélemény a fegyelmiével hozta összefüggésbe. Valószínűleg nem volt igaza. *Vajdát* ugyanis súlyos tépelődései ellenére sem törte meg az elrendelt vizsgálat. Nagy önfegyelmével végezte továbbra is munkáját. Irányító szerepet játszott a város minden fontosabb társadalmi megmozdulásában. Fáradhatatlan elnöke maradt a 65 tagot számláló „szarvasi Védegyleti vidéki osztály”-nak; hasznos tevékenységet fejtett ki a kisdédóvó felállítására alakult helyi bizottságban: a Pesti Hírlap 1845. április 8-i számában adott hírt a szervezésről, és csak az utolsó, az 1846. január 22-én tartott jótékony célú táncvigalmon nem vett részt — ekkor már súlyos beteg volt-, az értékes tombolatárgyak „beszerzésénél” azonban barátjával: *Bloch Móriccal* „nem kímélt semmi fáradságot”; agitációja nyomán vállalták az esperesség lelkészei a „békési műipar statisztikájának” összeállítását, s ígéretet tettek arra, hogy körültekintően és pontosan összegyűjtött adataikat „egyetemesen” juttatják el a *Kossuth-féle Iparegyesületnek*. Okos tanácsaival érlelte a „nagyfontosságú politikai fordulatot: az örök megváltásért”, hozzásegítve a szarvasiakat, hogy eljussanak annak „bűbajos kikötőjébe” — sikeres alkudozásokat kezdjenek a „földesuraság” megbizottaival.

Közben pedagógiai munkájának sem lankadt a lendülete. Egymást érték az újítások, amelyek színesebbé, mozgalmasabbá tették az iskola belső életét. Megszerveztette az ötödik tanszéket, s ezzel egyidőben javaslatot tett az intézet „kerületi gimnáziumi” rangra emelésére. *Bloch Móriccal* együtt hozzákez-

dett az alumneummal kapcsolatos konviktus (diákotthon) tervének a kidolgozásához. Megvalósította a szakrendszerű tanítást. (Eltörlését és az, „osztályrendszer” visszaállítását — szerencsére sikertelenül — 1858. április 17-i beadványukban kérték a szarvasi tanárok) A két alsó osztály tanítását *Benka Györgyre* és *Molitorisz Adolfrá* bízta, míg a felső évfolyamok tantárgyait háromjuk között osztotta szét. *Bloch* a már említett matematikát-fizikát, a hébert, a latint, illetve a teológiai ismereteket és a rajzot, ő a természetrajzot, történelmet, a bölceletet, a szónoklattan, illetve a magyar irodalmat és költészet-tanította. Rajtuk kívül *Wankó Sámuel* másodlelkész a hittant, *Placskó István* a kátét magyarázta és a szlovák nyelvet — mint rendkívüli tárgyat — oktatta. Egyesek szerint időnként, mint bejáró tanár órát adott *Simon István* is. A tanítóságra készülőkkel pedig 1845-től kezdve *Vajdáék* mellett *Chován Sámuel* és *Zvarinyi Lajos* is foglalkozott — később a flótát és klarinétot oktató *Hajdu László* is —, akik zenét és éneket tanítottak. Egy volt császári drago-nyos őrmester pedig a „testedző szórakozások iránt lelkesülő nagyobb tanulók-
kal” a vívás alapelemeit gyakoroltatta. Mindezt úgy, hogy az évfolyamok *kö-
telező heti óraszám*a nem haladta meg a 20—22 órát.

A tanulók száma közben egyre nőtt, újra megközelítette (az évközi fluktuáci-
ót is beszámítva, meghaladta) a kétszázat. A sokirányú képzésre (gimnáziumi,
tanítóképezdei, teológiára előkészítő) vállalkozó iskola jó oktató-nevelő munká-
jához fejlettebb könyvtár és gazdagabb szertárak kellettek. Ez sem került el
Vajda figyelmét. Már az 1844. évi esperességi közgyűlésen sikerült elérnie, hogy
az iskolafenntartó „100 pforintot rendelt a természettudományi kísérletekre”,
úgy azonban, hogy az, ha lehet, „szabad ajánlás útján gyűjtessék össze, s a
pénztár ne terheltesék”.

A hozott határozat szellemében hamarosan meg is indult a gyűjtés, amelyben
az orosháziak tüntették ki a legjobban magukat. Buzgalmukról ekként nyilat-
kozott a *Pesti Hirlapban Vajda*: „Ezen öszvegből mintegy 70 pforint Orosházá-
ból került ki; kicsinyek és nagyok, magánosok és céhek majd minden felszólítás
nélkül siettek az ügy oltárára. Az illy dicső vonások népünk életéből megérdem-
lik a közzétételt s a haza elismerését”. Arról, hogy saját könyvtárának társadal-
mi hasznosításával hogyan kívánta elősegíteni a könyv szeretetét, illetve a
tanulók és a lakosság nagyobb olvasottságát, továbbá, hogy *Bloch* miként
sürgette a természettudományi szertár gyarapítását (optikai felszerelések, föld-
mérő eszközök „tömörmértani faragványok”, kémiai „szerelvények”) már
előzőleg szoltunk.

Valószínűleg ez a töretlen, lázas munkakedv, ez a sokirányú, teljes embert
követelő közéletiség magyarázza, hogy az emberek nem hittek *Vajda* természe-
tes halálában. Nem hitték, hogy csakugyan egy „órakig tartó beszéde közben
nyert meghülés” támadta meg „sokat edzett, de azért nem vas idegeit”
(*Garay*), és valóban tüdőgyulladás vetett véget életének.

Ma már érthetetlen módon nyolcszor vágott rajta eret az orvos. Ha nem is-

mernők a kor sajátos gyógyításmódját, mi is beállanánk a kételkedők közé. Hogy nem tesszük, arról ő maga győz meg, perdöntő bizonyítékot adva arra, nem szabad semmi fondorlatra, vagy téves orvosi kezelésmódra-tudománytalan vidéki kuruzslásra gondolnunk. Hinnünk kell neki, hiszen csak egyetlen szigorlata hiányzott ahhoz, hogy orvosdoktor legyen. Az 1831-es pesti koleralázadásban vállalt aktív részvétele miatt nem engedte vizsgára *Stáhlly Ignác* professzor.

A már említett *A tanácsadó orvosban* ezeket írta a tüdőgyulladásról és gyógyításáról: „Ezen gyulladás igen gyors segedelmet kíván, különben nyomonti (nyomban) halálba vagy sorvadásba megy által. Épen nem szabad tehát az orvos-hivatással (kihívásával) késni, ki eleinte mindent, utóbb keveset tehet. *Szükséges itt bő érnýtás, hogy gyorsan és elegendő vér rohanjon ki. Ha szemlátomást nem javul a beteg, ismételni kell az érvágást; ha a javulás nem elegendő, nadálok (pióca, nadály) rakatnak — 12—20 — a melre*”.

Halála országszerte nagy megdöbbenést keltett. Diákjai gyászuk jeléül a tanév végéig nem vettek részt „zajos táncmulatságokon”. Aki megszegte fogadalmát — *Benka* mondja — azt a közösség *kirekesztette* magából. Koporsója felett *Bloch* mondott lírai szárnyalású beszédet, az ifjúság elé követendő példaként állítva a rendkívüli embert s a melegszívű költő-tanárt: „Élete dalainak legszebbike volt, mellyet zenge, lelkét visszatükrözendő. *Élete* minden álmaival és sejtelmeivel minden örömei és fájdalmaival *dal*, édesen ömledező dal volt, . . . bölcs esze, szenvedélyt nem ismerő lelke összhangzatba tudá olvasztani az élet visszhangzatait” . . . „Édes a munkás álma! s ő, az igénytelen, magába vonuló természet, kinek csak a szelleme volt gazdag, s kinek nem származása, csak törekvései voltak nemesek: oly buzgón munkálkodott, oly erővel kitarással, tehetséggel és önfeláldozással küzdött, mint kevesen” — búcsúztatta a *Szépirodalmi Szemle* is *Bloch* temetési beszéde alapján.

Az iskolával szoros kapcsolatban nem lévő szarvasiak tiszteletteljes gyászának *Fidicinis János* adott méltó hangot és kifejezést az *Életképekben* közölt emelkedett hangú sírversében, megfogalmazván benne a „tettleg előrehaladt” — korán jött magvető tragédiáját, a bátran küzdő, önmagát legyőzhetetlennek érző, lehetetlenre vállalkozó modern Bellerophon tragédiáját és jövőbe vetett magasztos hitét:

Természet fia volt: most im kipihenni lehajtá

Gyöngéden szeretett anyja ölére fejét.

Munkás lelke korán eleget tett arra, hogy egykor

A hálás maradék áldva rebejje nevét.

Honfi, ki halmához közelepsz, oldd meg saruszijad

Bús hamvvedréhez nem te jövől egyedül.

Egy ifjú ivadék, kinek élt, s a tiszta barátság

Szent fájdalma virraszt néma sír-orma körül.

VAJDA nem úgy tűnt el közülünk, hogy benne hazája,
 S a nemzet méltán meg ne sirassa fiát.
 Ő, a dicső, magasabb célpontul tűzve ki „ember-
 S polgártársa javát” — tetteleg előre haladt.
 Mint egy Bellerophon megvitt a sok fejű szörnyvel,
 És nem kért, ha kidől, sírja fölé koszorút.
 A magot elhinté, az idő meghozza gyümölcsét —
 S egyszerű halma fölött tette beszéli, ki volt.

Mintha saját szavai visszhangoznának: „Lettem kiáltó szó a pusztában. Sivatag vett körül, és meg kellett erőltetnem mellemet, míg emberekhez került szózatom. E szózatok mind a feltámadás reményében keltek. Nem mindennapi szavak voltak, ezért nem is értették el azonnal. De én nem hagyék fel szavaim: „I, . . . és aki meg nem értett, meg fog érteni”.

Igaza lett. A nemzet legjobbjai, a reformnemzedék, a *Fiatál Magyarország* megértette és magáénak vallotta 48-at érlelő eszméit. Nem kisebb költő, mint *Petőfi* hajtott fejet előtte, és követelt „emlékezést, emlékezést neki”, a nagy elődöt tisztelven benne: „a természet leghívebb gyermekét”, „a függetlenség bajnok férfiát”, ki „a hazát szívében hordozá”,

Ki e hajlongó, görnyedő időkben
 Meg nem tanula térdet hajtani,
 Ki sokkal inkább hajtá le fejét a
 Szabad szegénység kószikláira,
 Semmint a függés bársony pamlagára.

(*Vajda Péter halálára*)

Hiába dohogott értetlenül *Szigetvári Iván* *Petőfiről* szóló monográfiájában: *Vajda* megérdemelte ezt a kimagasló művészi értékű apoteozist, ezt a „csodálatos nyelven írt”, költői képekben és gondolatokban gazdag ódát, amelyhez hasonlóval előtte egyetlen magyar költőt sem tiszteltek meg. *Petőfi* ugyanis nem a „nagy költőt”, hanem a plebejus demokrata tanokat hirdető, az igazságot és az eszményi szabadságot — azaz a mindenkire kiterjesztett jogot és társadalmi egyenlőséget — követelő *nagy embert* becsülte meg versével. Az eszmei-ideológiai elődöt, ki — ha kellett — életével igazolta elveit. Így is fogalmazhatnánk: „apostolt”, „földet érlelő tiszta sugárt” látott benne. Olyan küldetéses nagy lelket, aki — hasonlóan a tragédiák hőseihez — büszkén vállalta sorsát, s hű maradt beszédeiben hirdetett tanításaihoz: „Elvért küzdeni, elvért halni dicsőség; ki ezt meri, az istenek sorsára emelkedik (ezért találó

Fidicinis Bellerophon-motívuma), s ilyen férfiak nélkül embernek lenni szégyen, szerencsétlenség”.

Vajda halála után nagyon megcsappant az érdeklődés a gimnázium iránt. A belső villongások, amelyek az újonnan bevezetett pedagógiai módszerek és módszeres eljárások megszüntetésére irányultak, az ifjúság körében nagy elkeseredést és visszatetszést szültek. Miközben a nagy szervező-irányító egyéniség személyes tekintélyének nyomasztó hatása alól megszabadult reakciós erők az iskolai élet reformszellemének a megtörésén buzgólkodtak, az ifjúság tömegével távozott Szarvasról. *Benkaszerint* húszan hagyták el év közben az iskolát. Jól érzékelték a veszélyt az iskolavezetéssel megbízott *Bloch* is, aki már március 19-én azt tudatta *Székáccsal*: „... féltő, hogy az ifjúság elszéled. Sem *Tatay*, sem *Mikolay* nem tudja megmenteni az iskolát a visszasüllyedéstől”. A rendkívüli eszköz, amely segíthetne: egyedül a *hírnév*. „*Bajzát* kívánnám ide, ... esetleg *Fényes Elek?*” Arra vonatkozólag, hogy reájuk az iskolabizottság és néhány okvetetlenkedő szarvasi nagyság ellenében is múlhatatlanul szükség lenne, a levélben nincs semmi utalás ugyan, ám a nagy tekintélyű tudós *Fényesre* s méginkább a félelmetes logikájú, kemény kezű, nagy vitakészségű *Bajzára* tett ajánlásból bátran következtethetünk erre is.

Az esperességi közgyűlés 1846. május 5—6-i jegyzőkönyve már a reakciós erők diadaláról beszél. Ezt tükrözi a 22. napirendi pont is, amely „a főiskolában eddig gyakorlatilag fennálló iskolai fenyítő módszerre” vonatkozóan az igazgatói jogkör egyidejű csorbitásával így határozott: „A büntetői eljárásra nézve ... a tanuló ifjak minden vétségi eseteiben az iskolai tanítói kar fog ítélni, s innen a feljebbvitelnek helye nem leend; azonban az iskolából egyszerű elküldés vagy kitiltás esetei az iskolai Tanácsnak okvetlen felterjesztendőek. — Egyébkint mind a tanítói kar, mind pedig az iskolai Tanács Jegyzőkönyvei superinspectio (legfelsőbb ellenőrzés, jóváhagyás) végett az esperességi közgyűlésre időnkint előterjesztessenek”.

Az iskolai tanács ellenőrző és kormányzó tisztének felerősítésén túl visszahozták az úrvacsoraosztást megelőző, álszenteskedésre és képmutatásra is lehetőséget adó nyilvános bűnvalló és bűnbocsánatot kérő alkalmakat, az úgynevezett deprekációkat, amelyeket *Vajda* — emlékezve életének talán első keserű csalódására — megszüntetett. (Vajon nem ezért volt *Pecz* szerint imádkozásellenes?) Soproni diákkorában ugyanis, amikor egy ilyen deprekáción osztálytársai (a rétori évfolyam tagjai) nevében is szólott, és kiöntötte háborgó szívük közös bánatát, a nevelőtestület nem az általa feltárt jelenség igazának a kivizsgálásával törődött, hanem merészségéért súlyos árat követelve, az iskola tanévvégi elhagyására kötelezte. Érthető, hogy a deprekációk megtartása nem volt összhangban *Vajda* pedagógiai és erkölcsi elveivel.

A hozott rendelkezések, amelyek *Vajda* társadalomszemléletének és haladó pedagógiai nézeteinek a nyílt megtagadását jelentették, az iskola külső tekintélyének nagymérvű csökkenéséhez vezettek. *Bloch*nak a gimnázium elnéptele-

nedésére vonatkozó félelme is hamar beigazolódott — az évközben eltávozott tanulókat a tanév végén újabb 56 követte. Az új tanévre mindössze 129-en maradtak! Olyan óriási vérvesztéséget jelentett ez, hogy az iskola korszakunk végéig nem is tudta kiheverni.

Sajnos, amint az előre várható volt, *Bajzáék* nem vállalták a vidéki életet. Sőt *Tatay* sem jött el *Szarvasra* — többre értékelte a soproni gimnázium meghívását. Ilyen körülmények között roppant szerencésnek mondható, hogy a választók bizalma a fiatal *Greguss Ágostot* érdemesítette arra, hogy *Vajda* örökébe lépjen.

Nagyszerű ajánlólevelei voltak. Fia volt az evangélikus egyházi és iskolai körökben jól ismert, kiváló szabadgondolkodó *Greguss Mihálynak*, aki Eperjesen (utóbb Pozsonyban) sokat tett tanítványai — köztük *Kossuth* — egészséges nép- és szabadságszeretetének a kifejlődéséért. Bővebben szoltunk róla és eszmei örökségét híven ápoló fiáról: *Ágostról a Sárosi Gyuláról* szóló fejezetben. Apja emlékének, illetve a külföldön szerzett kiváló bizonyítványokon, okleveleken (Bécsben orvostudományt, Halléban bölcséletet tanult) kívül egy-két kisebb írásával, versével, műfordításával ő maga is felhívta már magára a figyelmet, jogos reményeket ébresztve az iskolabizottság egyes tagjaiban. Különösen az 1845-ben a *Pesti Divatlapban* publikált *Petőfi Sándorhoz* címzett verse kelthetett nagyobb feltűnést és válthatott ki vegyes érzelmeket, mellyel a támadások keresztútjába került iskolahagyott fiatal költőt és élettől duzzadó költészetét vette védelmébe a „felfuvalkodott apróságok”, az „átkot szóró középszerűség”, a mindenben hibát kereső tudálékos kritikusok kioktató bírálataival szemben. Találónak tartjuk a kor iskoláiról mondott elmarasztaló kiritikáját is: a „pedansok könyves börtönének” *zsibbasztó porában*,

hol lelki tápot nem sok ifjú lel,
hol szép szavakba fojtják szellemünket,
hol azt tanuljuk, hogy — tanulni kell, —

az eleven életet kirekeszteni akaró zord előírások és szigorú megtorlásokkal fenyegetőző fegyelmezési rendelkezések világában, mint ritka fehér holló, elvétve ha nevelődhetett egy-egy szabadabb szellemű jelentékeny költő. *Petőfi* sem az iskola túlnyomórészt latin tanításhoz vezető óráin sajátította el azt a gazdag élettapasztalatot, azt az eredeti látásmódot, amellyel a környező világ különböző jelenségeire egyéni módon, hitelesen, érzékeny szemmel és ideggel reagálni tudott. Ez a *Greguss* által is felismert kétségbevonhatatlan igazság tette nyomatékosná és hitelessé a versben megfogalmazott pompás jóslatot. Azt, hogy míg a gáncsoskodó kritikusok „halálba dőlnek elfeledve”, addig *Petőfi* számára „a

halhatatlanság virul”, mert a „magyar *Béranger* dalai mindenki ajkán fognak hangzani”.

A később sajnálatosan egyszerű *bókvers*nek minősített költemény olvastán két dolog nem hagy nyugodni bennünket. Egyrészt nem értjük, mi vezette *Gregusst* ily szomorú iskolai tapasztalat mellett arra, hogy tanári munkát vállaljon. Abban bízott, talán ő változtatni tud rajta? Másrészt azon morfondírozunk, hogyan kerülhetett két évvel később szöges ellentétbe eredeti önmagával, beállván a szánalmas „pedans törpék” közé, hogy pusztító lángot lövelljen nyilvánosan mindenre, mi *Petőfi* „kebléből fakadt”. Vajon volt-e, és ki volt, ki lehetett a hályogkovácsa, aki „vakságától” Szarvason megszabadította, aki önmaga itézési-kritikusi hitelének az aláásására is rávette? Olyan velejéig hamis, álnok kritika írására vállalkozott ugyanis, amelyben 180 fokos fordulat-tal megtagadott *Petőfit* az embertől és a költőtől minden kézzelfogható érdemet. Fitymáló, lekezelő hangon, régebbi „tévedését” bocsánatos ifjonti bűnnek tartva, ekként zárta le a *Réthy nyomda* termékeként 1847-ben Szarvason megjelent *Futárban Petőfi összes költeményeiről* készített elfogultan szellemeskedő, szentelenül fölényes hangvételű mindvégig kötekedő bírálatát: „Nekem azóta (ti. a *Pesti Divatlapban* leközölt dicsőítő vers óta) hálistennek megnyíltak szemeim; de mikor fog *Petőfi úr* látni?” Éretlen és dicstelen kritikáját intézzük el *Petőfi* egyik szállóigévé vált sorával: „Nem én téptem le homlokodról, magad tépted le a babért”. Ennél többet csakugyan nem is érdemel.

A kisszerű nyárspolgárra valló meggondolatlan bírálat, nem kétséges, a nagy becsvágású *Gregussnak* ártott többet, nem „a sors kimért ösvényén” feltartóztatathatatlanul előre haladó költőnek. Szavainak erkölcsi hitelét tette tönkre. Hamar felismerte ő is. Nem telt bele egy év, beállván a honvédek közé, sógorával: az aszói iskolatárs *Kemény Mihállyal* küldött engesztelő levelet a sértett költőhöz, ki feltörve a borítékot és meglátva az aláírást, „meglepetve s neki-pirulva” (vagyis inkább ingerülten!) így kiáltott fel: „Mit akar ez az ember itt? — Olvasd — mondám — azután szólj” — így *Kemény*. S *Petőfi* miután át-olvasta a hazafinak és nem a költőnek szóló levelet, elfogadta *Gregussnak* a haza közös védelmére felkínált jobbát, s félredobta a „személyes nézeteket”, saját sérelmeit.

Végül *Petőfi* összes műveinek a sajtó alá rendezésére is vállalkozott. A „lojálisan megcsönkített” kötetten azonban egyáltalán nem tett jó szolgálatot sem önmagának sem a nagy költő emlékének. Gyávaságát, megalkuvásra is kész elvtelenségét heves tiltakozással ítélte el még „a kiegyezés utáni nemzedék” is, s felháborodva követelte a *Petőfit* meghazudtoló kötet „megsemmisítését”.

Többen emlékeztek rá úgy, mint kiváló gyakorló pedagógusra. *Nádor* szerint megvolt benne az a pompás adottság, ami *Blochban* nem: „olyan tudományok tanításánál is, melyekben a legjobban elmélyedt, hallgatói szintjéhez tudott leszállni; egyszerű, világos előadásmódját csak elméssége érte utól”. Különös,

hogy ennek ellenére sem vonzott új tanulókat Szarvasra. Az utolsó békeévben — 1847/48-ban is — 132 maradt mindössze a létszám.

Rendszerező teoretikus elme volt, aki azonban, talán költői hajlamai miatt is, mindig közérthető nyelven, világos stílussal igyekezett megfogalmazni gondolatait. Nem használta feleslegesen, tüntető tudományoskodással a szaknyelv terminus technikusait — sajátosan idegen hangulatú szakkifejezéseit. Ezt mutatja az 1849-ben Pesten megjelent *A szépzészet alapvonalai* is, amelyben az „első rendszeres magyar széptant” — esztétikát tisztelhetjük.

A német esztétikatudomány nagy képviselőinek (*Leibniz, Wolff, Baumgarten, Kant, Hegel* és a magát tréfásan a „hegelizmus utolsó mohikánjának” nevező *Erdmann* — ő volt *Greguss* hallei tanára) szellemi-szemléleti hatását tükröző dicséretes vállalkozás, ahogy *Szontágh Gusztáv*, a *Kisfaludy Társaság* felkért bírálója kifejtette, ebben a témakörben valóban az első önálló hazai munka volt, minthogy „e tudományt eredeti dolgozatban csak *Purgstaller* vázlatos összeállításában, mint philosophiai kézikönyv egyik részét birtuk”. Nagy és úttörő feladatra vállalkozott vele. Szerencsére, volt benne kellő eredetiség is ahhoz, hogy műve „ne gépi compillatio (összeollózott mű), hanem tanulmányából öngondolkodólag eredeti” alkotás legyen.

Rendkívüli adottságai (a szülői környezet, apja szakmai vizsgálódásai természetes elemmé tette számára az esztétikai közeget) ellenére is nagy adag „fiatal professzori merészség” kellett hozzá, hogy megírásába belevágjon. Alapvetése azonban jónak és tartósnak bizonyult, úgyannyira, hogy később nyugodtan ráépíthette eszményítő esztétikájának teljes rendszerét. Nos, ennek a tárgyilagosan elemző, kimondottan elméleti vizsgálódásnak is egyik legszebb vonása a világos, közérthető stílus volt. Örömmel szögezte le *Szontágh: Greguss* „értelmezése érthetőbb és világosabb sok német professzor értelmezésénél”; ez pedig a magyar tudományos nyelv korabeli fejletlenségét ismervé, nagy szó.

Nem lehet célunk e helyen, hogy a mű tudományos rendszerezését bemutassuk és méltassuk. Sokkal célravezetőbbnek tartjuk, ha — mind a szerző, mind a kor esztétikai látásmódjának igazolására — csak azokat a megállapításokat ismertetjük, amelyeket *Greguss* egy-két (nem túl sok) magyar irodalmi-művészeti kérdésben tett, okkal remélve, hogy tanítási óráin is hasonlóan ítélte róluk. *A Bánk bánról* például így vélekedett: „Ezen ki nem tisztított arany olyan mű, hol ugyan a belső lényeg pótolja a külső pongyolaságot s darabosságot, melynek élvezetében azonban a kavicsos külalak olyannyira gátol, hogy valódi szépségét csak közvetve s hosszas kellemetlen kutatás után bírjuk felfogni”. *Csokonairól* szólván, a következőket szögezte le: „. . . a magyar irodalomban sokáig divatozott a képzelgés szélsősége, üres, szépen hangzó szavak, levegőben s fellegekbeni úszkálás, csapongás voltak napirenden, *Csokonai*, különben eddig az egyetlen lantos magyar költő, kit lángelműnek mondhatni, a mindennapi valóság szélsőségébe esett. Valóban remek költőt, ki ezen szélsőségek mindkettejétől ment, meg nem bírunk. *Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty* csak néhány műben remekek;

az öregebb *Kisfaludy* — *Sándor* — minden önlegessége (azaz egyéni vonása) mellett eredeti ugyan, de nem remek”.

Hogy ebben az emfektattásban nincs szó *Petőfiről*, azt a *Futárban* nemrég közölt bírálat indokolja. Egy esetleges újabb véleményváltoztatás csak árthatott volna neki, annál inkább, mert egyik-másik állítását — fiatalos túlzását — így is bátran felróhatták bűneül a kritikusok. Ilyenekre gondolunk: „A regékben az egy *Kisfaludy Sándorunk*, a regélyekben az egy *Garay Jánosunk* van. *Garay* sokáig készült . . . s végre a legörvendetesebben lepett meg minket az *Árpádokkal*. Ezekben a költő már *kész*. Büszkén mutathatunk ezen regélygyűjteményre (a monda szó hibával tétetett a címre); van-e irodalom, mely ilyet felmutasson”. (Feltehető, hogy a tanulmány lezárása előtt még nem ismer-te sem *Arany* Toldiját, sem *Tompa* népregéit és mondáit.) Vagy a következő, improvizáció-ellenes megállapítására: „A képzelmi zenét jól meg kell különböztetni a korunkban beszakadt ügyeskedés (virtuosité) gépszerű cifrázatától, mikben különösen *nyegle hazánkfia Liszt Ferenc* kitűnő”.

Különösképpen vélekedett a magyar népdalok értékéről és szépségéről is. Már hallei tartózkodása alatt behatóan foglalkozott vele, s mintha *Herder* Cassandra-jóslatával akart volna perlekedni, *Theophil Stier* segítő közreműködésével számos népdalt fordított le németre. Ezek 1846-ban az *Ungarische Volkslieder*-ben napvilágot is láttak.

Bizonyos, hogy nem értette meg igazán a magyar népdalt, jóllehet a spanyollal együtt a „legjelesebb”-nek tartotta; kiemelve, hogy míg a spanyol, mint nyugati nép „a keletiséget csak átvette”, a magyar „eredeti keleti nép lévén, önmagából fejleszté azt, s összekapcsolta a nyugati csínnal, mindamellert távol tartván magától a nyugat kiszámító prózai higgadtságát, s megtartván keleti képzereje teljét, melegét s közvetlenségét”. Ilyen megközelítéssel egyszeriben érthetővé válik, miért nem jutott el a plebejus népiesség elfogadásáig, s honnan ered az a lenéző, végletes elmarasztalás, amellyel *Petőfi* közkedvelté vált dalait illette. Saját teóriájának az igézetében élt. Minden olyan művet elítélt, amely nem engedelmeskedett az ő művészi elképzelésének. Lehet, hogy ez az időközben — talán *Halléban*? — kikristályosított esztétikai rendszer és művészi szemlélet is zavarta tiszta látását, és akadályozta annak felismerésében, miként gazdagítja és egyéníti a népköltészet a maga sajátos eszközeivel: társadalmi tudatot alakító, népi érzés- és gondolatvilágot tükröző hatásmechanizmusával a különböző népek műköltészetét. Nem az érdekelte, milyen politikai szükségesség követeli a reformkori költőktől, hogy „tanulmányozzák a népet”, és felkeressék „a rabotázó együgyű magyart”, meg hogy figyelemmel hallgassák „a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost”. Neki ilyenre nem volt sem ideje, sem indíttatása. Nem a népköltészet politikuma izgatta, csak az a *formai nyereség*, amellyel a műköltészet a népdalok révén gazdagodhat. Ezért van az, hogy e vonatkozásban *Kisfaludy Károly* népies idiomatizmusokban — jellegze-

tes népnyelvi és gondolkodásbeli fordulatokban — szegény formai népiességét tartotta csúcsnak:

Hús szél támad onnan felül,
Zúgó szárnyán sötét köd ül:
Tán a por is e szép mezőn
Nemes szívek hamvából jön.

Ez illet valóban hozzá! Származása, környezete, esztétikája, magas kulturáltsága nem engedték közel a néphez.

*Greguss*ról és a gimnázium Világos előtti korszakáról szólván, még egy fontos eseményről kell feltétlenül említést tennünk. Nem sokkal *Vajda* halála után Szarvas egy egész kulturális intézménnyel felérő új iparaggal gazdagodott. Két évig tartó hivatalos adminisztráció után *Réthy (Schlotterbeck) Lipót* „könyvnyomda felállítására” szóló királyi szabadalomlevelet kapott. Nem volt ez kis dolog: „Pesttől Szegedig, Temesvár— Arad és Nagyváradig nincs könyvnyomda” — olvassuk *Csomák Emánuel* békésszentandrás plébános *Lonovics József* csanádi püspöknek a nyomdaalapítás tárgyában hozzá intézett kérdésére adott válaszából. Megyénken kívül olyan nagy városok sem rendelkeztek „tipográfiai műhellyel”, mint Szolnok, Jászberény, Mezőtúr, Szentes, Hódmezővásárhely, Csongrád, Kiskunfélegyháza, Makó stb., s ez a körülmény csak növelte a tervezett szarvasi üzem jelentőségét.

Csomák érvei között — akárcsak a kérelmező testvérek: *Lipót* és a békéscsabai orvos, *Pál* közös beadványában — ettől függetlenül is első helyen a „Szarvason főnáló evangelicus fő Oskola” szerepelt, amelynek „fölvirágoztatására tagadhatatlanul jó befolyással leendene” a nyomda. Állításának igaza nem szorul különösebb bizonyításra; az iskolai jegyzetek nyomtatott formában történő megjelentetése valóban sokat lendíthetett mind az oktatás, mind a tanulás eredményességén. Abban sem tévedett *Csomák*, amit ehhez hozzáfüzött: az írásos jegyzeteket felváltó nyomtatott tankönyvekre már csak azért is szükség van, hogy „az előadatni szokott tanulmányok kinyomatván, a fölügyelés könnyítették”. A *Vajda*-per nehezen lecsillapodó felemás hangulatában időszerű volt a kérdés ilyen megközelítése is.

A tollforgató tanárok — *Bloch* és *Greguss* — külön is örültek a 4 nyelvű szövegek szedésére (magyar, szlovák, német, latin) vállalkozó nyomda közelségének. Hamarosan több kisebb füzetük és röpiratuk, sőt egy-két jelentősebb kötetük is ott jelent meg *Réthy*nél igényes nyomdai tervezéssel és viszonylag pontos szedéssel. Különösen *Greguss* épített ki eleven kapcsolatot a szakmai ismereteit Pesten kívül külföldön is tökéletesítő kiváló mesterrel. Találón állapította meg róla *Pogány Péter* a *Riadj magyar!* című, a szabadságharc fametszetes pony-

váival és csatakronikáival foglalkozó kötet egyik jegyzetében: 1848—49-ben „ő volt a Réthy nyomda tevékeny házi szerzője”. *Dr. Réthy László: A Békés és Arad megyei Réthy család történetére vonatkozó adatok* (Bp. 1908) c. füzetében a következő nyomdai termékekkel támasztja ezt alá: *Futár, Robespierre beszéde a szabadságról*, aztán a *Marsaillaise, Rousseau: Hitvallomása egy papnak, Költéményei egy elevennek, Őt levél a magányból a társaságnak* című művekkel, de itt jelent meg *Corneille: Cidjének a fordítása és a névtelenül kiadott Gyászadalok-füzér is*, sőt 1852-ben ő írta a „Magyar alföldi kalendárium” hónapokat jellemző verseit is, amelynek 8—8-soros augusztus-szeptember-október-novemberi versszakainak „kezdő betűit észrevétlenül úgy szerkeszté, hogy azok összetételéből e szavak jönnek ki” — *a forradalom győzni és boldogítani fog.* (Le is tartóztatták érte.) Jó kapcsolata révén nem kellett többé Lipcsébe mennie, hogy nyomdát találjon — itt adta ki ekkor epigrammáit, a *Villanykákát* 1847-ben — sem Pestre, ahol a *Kisfaludy Társaság* publikáltatta a már ismertetett esztétikai tanulmányát. *Bloch* is szívesen dolgoztatott Réthyvel. Ezt dokumentálja a *Szarvasi ág. hitv. evang. főiskolának rövid története*, majd élete első szakaszának talán legnagyobb műve, a 8313 jelzetet tartalmazó *Magyar példabeszédek* (közmondások és szólások gyűjteménye). Az első 1847-ben, az utóbbi 1850-ben került ki a nyomdából. Csak az „Új kimerítő magyar-német és német-magyar szótára” jelent meg Pesten 1848-ban, ugyanabban az évben, mint *Jancsovics István Új szláv-magyar és magyar-szláv szótára* Szarvason.

Az iskola *Vajdával* kezdődött aranykora hamar véget ért. A márciusi forradalom friss szele becsapott az iskola falai közé, s többé nem használtak a nyitott lelkű, szabadabb élet után vágyó ifjúság lelkesedésének a csillapítására sem a „higgadtságra intő beszédek”, sem az igazgatói-tanári-lelkészi figyelmeztetések. A tanévet szerencsére még sikerült nagyobb zökkenők nélkül lezárni, csak a következő esztendő lett igaz hadi év. *Bloch*, akit *Eötvös* miniszter a pesti egyetem tanárává kívánt kinevezni, lemondott, s 1848 szeptember végén elhagyta Szarvast. Feltehetően *Eötvös* tanácsára, akivel a hónap elején — 3-án — a protestáns iskolák tanáraival folytatott miniszteri tanácskozáson személyesen is találkozott. Itt a szarvasiakat, mint igazgató, ő képviselte. *Jellasics* betörése miatt azonban kinevezésére és új munkahelye elfoglalására már nem kerülhetett sor — erre később sem lett módja —: bevonult katonának, és csendes tanári munkáját zajos harctéri szolgálattal cserélte fel. Előbb a Békés megyei tábor hírnöke, majd *Görgey*, aztán *Aulich* tábornokari fogalmazója lett honvédkapitányi rangban. Az igazgatói széket *Greguss* örökölte tőle, aki a városban szította a tüzet. Nemcsak a már emlegetett forradalmi röpirataival — *Rouget de Lisle* méltán világhírű *Marsaillaise*-nek magyarosított szövegébe „*Jellasics cinkosainak*” méltó megbüntetését is beleszötte —, hanem szenvedélyes, lelkesítő szónoklataival is. Olyan óriási tekintélyre tett szert, hogy a szarvasiak képviselőjükké kívánták tenni. Alig múlt 22 éves ekkor.

Pecz sem volt méltatlan hozzájuk. Az első egyetemes tanítógyűlés közép-

fokú oktatással foglalkozó csoportjában az iskola képviselőjében erőteljesen köve telte az „álladalom” kizárólagos iskolafenntartó jogának törvénybe iktatását. „A felekezetiességnek a tanodára nézve megszüntetése az első elv, melyből kiindulnunk kell, ha boldogulni akarunk” — szögezte le július 20-i hozzászólásában, teljes összhangban az első egyházmegyei tanítóegyesület, később pedig Vajdának az *Erkölcsei beszédekben* hangoztatott elvével: „Az iskolai rendszert kellene . . . minél előbb *nemzetileg* elintézni”. Vagy ahogy a *Világ* hasábjain hirdette: az *állam* és a *társadalom* egyik legfőbb gondja az iskola és a nevelés kell hogy legyen. Rossz ugyanis minden olyan tanítás, amely „vallási és társadalmi előítéletet hirdet, babonát és fanatizmust terjeszt”. A jó tanításnak az egyenlőtleneségek megszüntetésén kell munkálkodnia, és a nemzeti és nyelvi egységet szolgálnia, annál inkább, mert „korunk jelleme az, hogy *nem osztályok számára követelünk művelődést, hanem a teljes közönségnek*”.

Pecz is azonosult ezekkel a demokratikus nézetekkel, sőt a megváltozott politikai viszonyok között rövid ideig még a gyors megvalósításukban is hitt. Látva azonban az egyházi iskolai-papi ellenzék nagy erejét, mely mellékvágányra igyekezett terelni a vitát, másnap újra szót kért, és helyes moderbe terelve a tanácskozást, reálpolitikus érzékkel kompromisszumos megoldást, lassabb, folyamatos átalakulást javasolt: „. . . ha mindjárt el nem érhetjük is, hogy az iskolában legyen egy pásztor és egy nyáj, de arra törekedhetünk. Ha a státusé (államé) az iskola, akkor bizonyos, hogy minden felekezet tanításáról — értsd: hittanoktatásáról — gondoskodik”. Majd a tanszabadságról ekként összegezte elképzeléseit: „. . . ne legyen a tanítónak szabad azt tanítani, amit akar” — Bloch sikertelen, eleve hibás eljárása figyelmeztette-e rá? — „csak azt, amit a státus által megszabott rendszer előír”, ezt azonban úgy adhatta elő, „mint azt legcélszerűbbnek látandja”.

A szabadságharc éveiben száz alá esett az iskolában a tanulói létszám. Legmélyebbre az 1849—50-es tanévben került, amikor is csak 89-en íratkoztak be. Ez még elviselhető lett volna; az igazi bajt az állandó mozgás, a tömeges kilépések, a nagy hullámokban jelentkező iskolaelhagyások jelentették. Tervszerű, folyamatos oktató-nevelő munkáról már korábban sem lehetett szó: a politikai és harctéri eseményekről szerzett értesülések, nemegyszer rémhírek nagyon megkavarták a szülők és a tanulók hangulatát.

Az első tömeges kilépés 1848. szeptember 26-án — három nappal a pákozdi csata előtt — zajlott le, amikor *Jellasics* betörésének hírére a haza *táborba szólította* „a filozófiai tanfolyamatban oktatást venni szokott ifjakat”. A teljes évfolyam elment, szép példát mutatva a fiatalabbaknak is a hazaszeretetre. Még Bloch időközben elárvult „fizikai tanszékének” a betöltéséről sem kellett gondoskodni.

A tanév elején megindult bomlási folyamat az állandósuló zaklatott, ideges hangulatban tovább tartott. *Benka* jubileumi emlékbeszéde szerint egyhamar csak 60—70-en látogatták a tanítási órákat. 1849. január 8-án Buda elfoglalásá-

ról értesülve, és az ellenség további előnyomulásától tartva, az iskolai tanácsülés a „serdültebb gyermekek” haza engedését határozta el. Így kívánták a szülők is. Annyira elnéptelenedett erre az iskola, hogy az igazgató, *Greguss* május 17-én azt volt kénytelen jelenteni feletteseinek, hogy a „szónokköltészi osztály félig, az elsőéves bölcsészeti pedig egészen üressé lett, úgyhogy ő négy hónap óta nem tanít; egyedüli foglalkozása az igazgatás meg a könyvtár rendezése.” Néhány nappal ezután már egyetlen vidéki diák sem maradt a városban. Július végén az iskolaépületet katonai kórházi célokra vették igénybe, s még a tanároknak is ki kellett költözködniük belőle.

Az új tanévet 10 nappal az aradi vértanúk kivégzése után nyitották meg Szarvason, de már *Bloch* és *Greguss* nélkül. Valamelyest sikerült visszaállítani az épület iskolajellegét: a könyvtár visszakerült eredeti helyére, s a kórházi ágyakat újra padok váltották fel a termekben. Három nevelő igyekezett lelket verni a fásult, kedvetlen ifjúságba: a régiek közül *Pecz* és *Molitorisz*, illetve az 1848-ban meghalt *Benka György* helyébe lépő *Szemián Dénes* — sajnos, nem túl sok sikerrel. Szinte mindenki gyászolt, vagy aggódott valakiért.

A nyugodt tanítás és tanulás lehetőségét egyéb külső tényezők is gátolták. Az uralmát kíméletlen statáriummal megalapozó, mindenkiben ellenséget látó Habsburg-hatalom szigorú ellenőrzései és felelősségre vonásai, kihallgatás nélküli elbocsátásai állandó bizonytalanságban tartották a diákokat és a tanárokat. Szomorú lélekcserélő, vallató idő volt ez, amelyben az oszd meg és uralkodj törvénye egymás után szedte százalmasan kiszolgáltatott, magatehetetlen áldozatait, és amelyben — ahogy a költő mondta — „testvért testvér, apát fiú” adott el. A politikai helyzet megítélésében mutatkozó alapvető kettősség, a feleslegesnek bizonyult véráldozat okozóinak felelősségét firtató szenvedélyes, nemegyszer provokatív jellegű viták nagyon megosztották a diáksereget. A besúgó rendszer „fortélyos félelem igazgatta” éber szelleme behatolt a kis létszámú intézetbe is, s fellazító törekvésének eredményeként a befelé fordulás és az egymás iránti bizalmatlanság lett úrrá a tanulókon.

A diákélet — mint kagylóban tenger — tökéletesen verte vissza a magyar társadalom korabeli képét, amelynek végletes ellentmondásosságát több más dokumentum mellett egy 1850-ből származó Békés megyei hangulatjelentés fogalmazványának idegesen áthúzott szövege hitelesen örökítette meg. Ez a nép „forradalom által felzaklatott s annak mámorából végképp kiábrándulva még nem lévő kedélyé”-ről és a „beállott béke megzavarását kívánóknak” cseppet sem csökkenő, inkább növekvő számáról beszélt, s reájuk, mint a „béke alapját háborgató”, veszélyes tanokat ápoló és hirdető gaz rendbontókra az „igazság” elrettentően példamutató szigorának az alkalmazását kérte.

Feltehetően ennek az elvnek a könyörtelen alkalmazását követelte az a látványos gesztusokra éhes, ítéletében kegyetlen iskolai csoport is, amely feltehetően külső indíttatás után a szabadságharcban aktív szerepet vállaló két neves tanár: *Bloch* és *Greguss* alkalmazása ellen nyújtott be tiltakozást az igaz-

gatóshoz. Véleményünk szerint több érv szól mellett, hogy „vádaskodó beadványaikat” ne tekintsük egyéni kezdeményezéseknek. Ha történetesen csak egyikőjük ellen léptek volna fel, talán nem is kételkednénk cselekedetük spontán jellegében és igazában, függetlenül attól, hogy ilyen lépésre, melyre a rendtartás sem adott nekik engedélyt, eddig még sohasem szánta el magát az ifjúság. Elgondolkodtató az is, miért éppen csak őket támadták, akik nagy műveltségük, példás emberi helytállásuk, áldozatos hazaszeretetük alapján az iskola díszai, a magyar szellemi élet kiemelkedő egyéniségei voltak. Miért éppen rájuk ragasztották azt a valójában nevetséges, a mi szemünkben nagyon is árulkodó, megbélyegző jelzőt, hogy *szakjukban nem voltak eléggé képzettek?* Az iskola alkalmazásában maradt másik kettő talán nagyobb tudású és pedagógiai-emberileg sokkal tökéletesebb volt, mint ők (ellenük ugyanis nem tiltakoztak), kiknek szakmai dolgozatait a legfelsőbb tudományos körök — *Akadémia, Kisfaludy Társaság* — vitatták és publikálták? De elgondolghatunk azon is, hogyan lehetséges, hogy *Haynaunak* és *Bachnak* országunkat és népünket megalázni, „néma tartománnyá” alacsonyítani akaró rémuralma alatt, miként élvezhettek ilyen „demokratikus” jogokat a szarvasi diákok, amikor a rendszer éppen a nemes eszmékért könnyen hevülő tanulóifjúság esetleges rendzavarásától tartott a legjobban.

Bloch esetében — akinek emberi és pedagógiai gyengéit erősen felnagyítva és eltorzulva sorolták fel a beadvány szerzői — ezen kívül még az is szemet szúr, hogy 1848 szeptembere óta, amikor a beígért pesti egyetemi katedra reményében hivatalosan lemondott állásáról, többé nem tanított Szarvason. Önkéntes távozása felmentette az egyházmegyét az alól az erkölcsi kötelezettség alól, hogy — ha csakugyan reménytelenül rossz tanár volt — újra megválassza és alkalmazásáért kitartó harcot vívjon az államhatalommal. Nos, vele kapcsolatban azért is elfog bennünket a hitetlenség és a kétely, mert hazatéréseit, illetve újraválasztásáig két teljes tanév telt el, s minthogy annak idején túlnyomórészt a végzős tanulókat tanította (a filozófiai tanfolyam II. évfolyamának „fizikusait” és a teológiára előkészítő egy éves „istenészeti” osztály hallgatóit — őket a héber nyelvre), aligha lehettek sokan a diákok között olyan csalhatatlan „ítészek”, akik pedagógiai-didaktikai tevékenységének sajnálatos hibáit *saját tapasztalataik alapján* reálisan megítélni és jellemezni tudhatták, méghozzá olyan magabiztosan, hogy véleményüket az egyházmegye döntése ellenében is fenntartsák és hangoztatni merjék.

Érthető, ha arra gyanakszunk, hogy mindkettőjük ügyének hátterében olyan erő, olyan tekintély kellett hogy álljon, aminek vagy akinek saját céljai alátmassztásához, esetleg éppen egy politikailag „szükséges”, de népszerűtlen lépés igazolásához volt szüksége az ifjúság írásos tiltakozására. (*Nádor* csak a *Greguss* ellen beadott tiltakozó irat külső sugalmazását tételezte fel.) Kizártnak tartjuk ugyanakkor, hogy a terhelő iratokra a fegyelmi eljárások elindításához szükség lett volna. Azokat nélkülük is megkezdhatték és le is folytathatták. A

Békés megyei Levéltár közigazgatási-törvényhatósági iratai között egy sincs, amely akár egyetlen szóval is utalna rájuk.

Greguss Világos után — jól érzékelve a reá leselkedő veszélyt — *Török Gábor* Arad megyei alispán gyermekei mellett vállalt magántanítóságot. Álnéven bujkált, akár munkaadója, ki béresgazdaként rejtőzött saját birtokán. Csak a „katonai szigor enyhültével” jelentkezett, mint aki tudja: forradalmi tevékenységéért úgyszólván felelősségre vonják. Nem is tévedett. Szarvason tartott lázító beszédei miatt, melyeket *Doleschall János* polgármester a *Réthy* nyomdában ki is nyomtatott, *Gaál Eduard* császári és királyi biztos az elsők között adta ki ellene az elfogatási parancsot, sőt a protestáns autonómia figyelembevétel nélkül felfüggesztette tanári állásából is. 11 havi fogsággal fizetett lelkesedéséért, s ezt a nagyváradi várbörtönben töltötte le. Azt, hogy ennyivel megúszta, *Réthy Lipótnak* köszönhette, aki „1849-ben kijelentette a policia előtt, hogy a *Gerő Ákos* név alatt nyomdájában megjelent röpiratok szerzője nem *Greguss Ágost* volt.”

1852. márciusának végén ismét lesújtott rá az önkényuralom „igazság”-osztó keze és szigora. Ekkor részint apja tanulmányaiért: *Greguss Mihály válogatott kisebb műveinek* szolgabírói gondatlanság folytán cenzúrázatlan kinyomtatásáért és az *Alföldi Kalendáriumban* közölt, fentebb már ismertetett verséért, illetve mert a nála tartott házmotozás során „lakásában számos tiltott és gyanús kéz- és röpiratok találtattak” ítélték el „7 és fél havi vizsgálati börtönön kívül 4 heti fogságra”. Ezzel véget is ért Békés megyei élete. Az „irodalomtörténetírás atyjától”, *Toldy Ferentől* kapott meghívást, ki „nekie magántanítói alkalmazásán felül értelmiségéhez szabott (értsd: képességeinek megfelelő) munkakört” ajánlott fel Pesten, s ezzel „élelme megkeresésére alkalom” nyújtott.

Helyére egy másik kiváló *Erdmann*-tanítvány, a tótkomlói születésű *Domanovszky Endre* került, ki nagy hatású mesterének filozófiatörténeti előadásaitól és tanulmányaitól kapott egész életre szóló indíttatást. Rövid szarvasi tanárkodása alatt — 1850—1853 között — természetesen még messze volt nagy alkotói korszakától: a 4 kötetes, 3 ízben is az *Akadémia Marczibányi-díjával* jutalmazott *A bölcsészet története* című hézagpótló műve megírásától (1870—1890); képességeit viszont országszerte ismerték, s nem véletlen, hogy innen a soproni líceum tanárává hívták el.

Blochot a hazánkra nehezedő reakciós hatalom — eltöltve a tanári munkától — 1849-ben Szarvasra internálta. Egy szomszédos tanyán bérelt földet, s olyan ügyesen gazdálkodott, hogy egyesek szerint „későbbi vagyonosodásának itt vetette meg az alapját”. Az egyházmegye „nyomós érvekkel” harcolt érte, sőt a császári és királyi kormány döntése ellenére — a protestáns autonómiában bízva — meg is választotta újra az iskola tanárává. Hiába érveltek azonban mellette, hiába állították, hogy „a forradalmi vezér *Görgey* mellett” oly kicsiny pont volt, hogy „önhatalmúlag semminemű merényben” nem le-

hetett része, a Csanád és Békés megyei főnök *Zsitvay József*re érveik nem hatottak, s a *Placskó István* szarvasi lelkész-esperes által vezetett egyházmegyei iskolai tanácsnak érvénytelenítenie kellett a csabai értekezleten hozott döntést. Meg kellett válni a tudós tanártól, ki büszkén vállalta bírái előtt is szabadságharcos múltját. A nagyváradi es. kir. főispánság 1851. március 10-én kelt, *Bloch* megválasztását megsemmisítő leirata így tanúskodik erről: „*Doctor Bloch Moritz* a Szarvasi Evangelicus közép tanodában volt oktató, előbbeni tanítói hivatalába vissza helyezettetéséért felsőbb helyen könyörögvén, miután azonban ő önkénti vallomásában nem tagadja azt, hogy forradalmi vezér *Görgey* mellett titkári hivatalt viselt, s egész a Világosi catastrophaig e minőségben működött, önként következik: hogy egy ilyen egyénre, ki egyébkint is mint túlzó ösmertes, a fiatalágnak nevelését egész nyugalommal bízni nem lehet, a miért is folyamodó kérelmétől elmozdított”.

Különös, hogy máshol alkalmazhatták. Az 1851-ben létesült kecskeméti református teológia egyik tanszékét vele töltötték be.

A személyi kérdések elfogadható megoldásával (*Szemán* és *Domanovszky* megválasztásával) alig enyhült valamicskét az iskolavezetés gondja. Alig, mert a *Thun Leo* osztrák közoktatásügyi miniszter által 1849-ben kiadott *Organizations Entwurf* (szervezési tervzet) szigorú előírásai újabb, szinte legyőzhetetlen akadályokat gördítettek a gimnázium elé. Nem túlozunk: végveszély fenyegette az iskolát.

A középfokú oktatást új alapokra fektető, sok szempontból jelentős előrelépést hozó tanügyi rendelet óriási anyagi áldozatvállalásra kötelezte az iskolafenntartókat. A nyilvánossági jogot a szaktanítási rendszer tökéletes keresztülvitelét biztosító 12 fős tantestület alkalmazásához kötötte. Ez a *Vajda*-korabeli — országosan is jó — létszámnak több mint a kétszeresével volt egyenlő. Nem egy protestáns iskola veszítette el ekkor nyilvánossági jogát, vagy süllyedt algimnáziumi szintre.

A Békés-bánáti esperesség magas fokú feladattudatról és kötelességérzetről adott tanúbizonyságot, amikor nem törődve az összbirodalmi célokat megtestesítő s ennek megfelelően a magyar oktatásrendszert az osztrák állam érdekeinek alárendelő, szélsőségesen antidemokratikus és klerikális *Entwurf* nemzeti elnyomásra törő tendenciájával, kitartott „egyetlen drága kincse”: a gimnázium fenntartása mellett.

A kormány 1851. május 31-ben jelölte meg azt a végső határidőt, amíg az esperességnek nyilatkoznia kellett — vállalja-e „azon oktatásügyi magas rendeletek szigorú követését, melyek más gymnasiumokra nézve kötelezők; azon túl a szarvasi intézet ellen a kormány komolyabb rendszabályhoz nyuland: mi köztudomás szerint annyit jelent, hogy intézetünk el fog tiltatni a gymnasium cím használatától és bizonyítványok adhatásától, privat-iskola-címre fog szoríttatni, és más nyilvános intézetek függelékévé válva, legelső osztályainak

kivételével, önkint kiürülni s elenyészni” — tette fel a *lenni vagy nem lenni* — kérdést a gyülekezetekhez küldött „indokolt fölszólítás” első mondata.

A *Somogyi Sándor* „tanácsküldöttségi elnök” aláírásával kibocsátott körlevél egyáltalán nem szépítette a valóságot. Nyíltan bevallotta, hogy a rendelettel az intézet létkérdése válságra került. A reménytelen helyzetben az államtól nem lehetett támogatást sem kérni, sem várni. Eddig sem adott. Csak az egyházak, illetve az alapítványt tevők és egyéb jóakarók — köztük elsősorban a volt növendékek anyagi áldozata és közös összefogása segíthetett az 50. évéhez közelítő iskolán. A tárgyilagos hangvétellű felhívás — a kibocsátók dicséretére legyen mondva — nem agitált; csak a reális helyzetet vázolta. Nem befolyásolta az egyházközségek döntését.

Világos okfejtéssel vont párhuzamot a nyilvános jogú intézetek és a „privat”-*magányos iskolák* jogai és kötelességei között. Kitért minden lényeges kérdésre; valójában kétszeres kiadást jelent, ha gyermekeiket magániskolába járatják, minthogy a tanulók „kénytelenítettnek magukat más nyilvános intézet nevéndékeiül külön tandíj lefizetése mellett beíratni, s ott idegen tanárok előtti vizsgák letételére megjelenni”. Szólt arról, hogy a nyilvánossági jogú iskolák tanárai — fenntartóikkal egyetértésben — „maguk készíthetik a használandó tantervet és válogathatják ki a tankönyveket”, míg a magániskolák nevelői alkalmazkodni kénytelenek a vizsgáztatásra kijelölt gimnázium előírásaihoz. Fontos érvként említette, hogy a „*nyilvánossági jogú iskolák nevéndékei jó bizonyítvány előmutatása mellett a katonai besorozás alól fel vannak mentve*”; hogy ott nagyobb a fegyelem meg a folyamatos oktatás és tanulás *szigora* — az osztályzatok, bizonyítványok *súlya* (nem egy felelet dönt!) — sőt nagyobb azok társadalmi tekintélye is. Leszögezte őszintén, hogy bár mindkét típusú gimnázium egyformán köteles engedelmeskedni a „felső parancsnak”, azaz az állam ellenőrzési joga mindkettőre kiterjed, a nyilvánossági jogú mégis élvez bizonyos fokú előnyt mert „*a magányos intézetek fölött a hatalom örökődése sokkal nyomasztóbb . . . , rajtuk alsóbb rendőri hatóságok is különféle nyugtalanító avatkozást űzhetnek, minőtül nyilvános tanodák mentesek*”. Ezeken kívül még két várható jelenségről adott jelzést. Egyrészt arra hívta fel a figyelmet, hogy a fenti okok következtében a tanulók áramlása menthetetlenül megindul a magániskolákból a nyilvánossági jogúak felé: a „szülék nem engedik bizonytalan jövőnek elibe nézni” *megriasztott* gyermekeiket, s ezáltal a privat iskola felső tagozata könyörtelenül és feltartóztathatatlanul elcsenevészesedik és elhal. Annál inkább — ez volt a másik nyomós érv —, mert a „csüggesztő körülmények hatása alatt maguk a jobb tanárok is munkájukat hálásabb térre” kívánják irányozni és korlátozni.

A tanácsküldöttség körlevele, amely egyben fel akarta menteni az egyházmege tagjait az alól a kétélű kötelezettség alól, hogy az „iskola életkérdésében” egyházaik véleményét ki nem kérve, csupán egyetlen „rögtönözve” tartott gyűlésen döntsenek, a gyülekezeteket is arra kérte, hogy az általa 9 pontba szedett érvek és ellenérvek, tények és lehetőségek figyelembevételével és mérlege-

lésével határozzanak, s beható tárgyalás során kialakított álláspontjukat május 15-ig juttassák el hozzá, kinyilvánítva „szavazatértvényű véleményüket az iránt: . . . *evangyelmi (evangélikus) vallásunk s önkormányzatunk lehetőség szerinti biztosítása és oktatási nyelvünk megtartása mellett akarják-e . . . a szarvasi főtanodának a kormány feltételei szerinti nyilvánossági jogot kieszközölni, vagy engedik pusztá privat-iskolává tétetni?*”

Az adott politikai helyzetben merész feltételek voltak ezek, hiszen a tanácsküldöttség s vele az egyházmegye csak „autonómiánk és nemzetiségünk (értsd: magyar tanításhely) lehető épségben maradása mellett” kívánta *kieszközölni* a nyilvánossági jogot. Az erőszakos germanizálás világában, amikor „a császárság közoktatásügyét a katolicizmus szigorú vallásossága hatotta át” (ezt erősítette meg a pápával 1845-ben kötött konkordátum), bizony nehezen lehetett érvényt szerezni ennek a nemes szándéknak. Keserű igazság ugyanis, hogy az 1848 szellemével és annak pedagógiai törekvéseivel nyíltan szembe forduló klérusnak számos vezető képviselője azonosult az osztrák gyarmatosító törekvések legszélsőségesebb irányzatával, sőt volt köztük olyan is, ki nyíltan hirdette, „még az alföldi csikósnak is németül kell tanulnia a tanyai iskolában az ábécét”. Az ultra-lojális állásfoglalás — mondanunk sem kell — méltó jutalmat érdemelt: *Dr. Haas* atyából szatmári püspök lett.

Az iskolafenntartó egyházmegye példás összefogása megakadályozta, hogy az átlagosan 120—150 tanulót számláló szarvasi iskola „véggépp elüttessék a protestáns köznevelésből s azon szellemi súlytól, melyet . . . az összes hazára gyakorolt”. De hát volt -e értelme a harcnak és a nagy áldozatnak? Hozott-e és miben hozott újat a gimnáziumi oktatásban az *Entwurf* — a már említett, sok tanárt követelő tökéletes szakrendszer bevezetésén túl?

Nem lehet tagadni: a Habsburg-birodalom országainak politikai egységét erősíteni és példázni akaró oktatási szabályzat sok szempontból volt korszerű, függetlenül attól, hogy még az illetékesek is többnyire ellenszenvvel és fenntartással fogadták. Nemcsak mi, magyarok, hanem a „germanizálás nyűgétől irtózó nemzetiségek is”. Szerkesztői nem vették figyelembe a tagországok pedagógiai-iskolaszervezési hagyományait, és a különben csakugyan szükségszerű, polgári fejlődést célzó reformokat kizárólag az osztrák udvar „nemzetellenes programjának” a szellemében és keretében kívánták hasznosítani és érvényesíteni.

Melyek voltak az előremutató jegyek? Mindenekelőtt a gimnázium 8 osztályossá tétele. Ezt azáltal érték el, hogy a régi filozófiai-bölcsészettudományi tanfolyam 2 osztályát is hozzákapcsolták az eredetileg 6 osztályos középiskolához, s az így nyert új gimnáziumi formát érettségi vizsgával zárták le. Minőségi fejlődést jelentett továbbá a tanári munkakör *szakképesítéshez* kötése is. Az *Entwurf* ugyanis nem elégedett meg a régi polimathia-szerű tanításra jogosító bizonyítvánnyal. Mélyebb, intenzívebb szaktárgyi oktatást követelt, s mint-hogy nem bízott az „egyetemes” tudósokban — a polihistorokban (ebben

igaza is volt), nem fogadta el a minden tárgy — esetleg a matematikán kívül minden tárgy — oktatására feljogosító oklevelet sem. Ésszerűnek tartjuk azt a döntését is, hogy az egyes osztályok heti óraszámát 30-ban szabta meg. A tanári karok létszámbeli növekedése és a fokozottabb tanár—diák-kapcsolat — más szóval: a nagyobb nevelői ráhatás — pedagógiai igénye egyaránt ezt sürgették. Okos intézkedése volt a diktálások megszüntetése, illetve az értelemfejlesztő módszerek szorgalmazása a lélek nélküli magolás és magoltatás helyett. Előrelépett a tekintetben is, hogy bár az általános műveltség fogalmkörének középpontjába továbbra is a klasszikus nyelvek (főként a görög) ismertetését és az auctorok (klasszikus írók) műveinek olvasását tette, felfigyelt a reáliák gimnáziumi oktatásának a szükségességére is. Nem értett ugyan egyet sem a filantropisták, sem *Pestalozzi* gyakorlatközpontú szaktárgyoktatásának szellemével; ezt még az általa életre hívott reáliskolákban sem alkalmazták maradéktalanul, ennél fogva ebben a vonatkozásban nem érte el, legfeljebb csak megközelítette a szarvasi iskola gyakorlati életre nevelését sürgető nagy tanárainak: a tessediki hagyományt követő *Skolkának*, *Magdának* és *Vajdának* pedagógiai eszményét és elveit, akik olyan tudományokért és olyan oktatásmódokért harcoltak, melyek jótékony hatást gyakorolnak „a mezőgazdaság, az ipar, a mesterségek és a kereskedelem fejlődésére”.

Nem hagyható persze figyelmen kívül, hogy a magyar és a klasszikus nyelvek oktatásán kívül kötelező élő idegen nyelvként mindenütt a németet kellett tanítani. Azzal a megokolással, hogy a német révén „olyan irodalomhoz jutnak hozzá a tanulók, amely gazdagságban és képzelőerőben esztétikai és tudományos tekintetben sok más nyelv előtt áll.” Azt sem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni — állapították meg a rendelet indoklásában —, hogy „egy hatalmas birodalomnak szüksége van” olyan közös nyelvre is, amelyen *a lakosok megértik egymást*.

A viszonylagos tisztánlátás megkönnyítése érdekében el kell mondanunk azt is, hogy a sterilizált tantárgyi anyagba nem férhetett bele sem a magyar reformkor, sem a szabadságharc politikai és katonai küzdelmeinek a tárgyalása — le kellett zárni a történelem oktatását 1815-tel! —, sem *Petőfi* költészetének a méltatása. Olyan vörös posztó volt az udvar szemében, hogy még a nevét sem volt szabad emlegetni az iskolákban.

Amikor az iskolafenntartó egyházmegye kellő biztosítékot kapott a nyilvánossági jog megszerzésére, megindult a tanszékek anyagi megalapozásáért és az alkalmas tanerők kiválasztásáért vívott küzdelem. A kompromisszumra hajló, érdekegyesítő *Pecz* — nem volt hálás szerep — az 50 éves iskolát köszöntő *Egyház és Oskola* című kötet elsőként közölt, vezértanulmányában megegyezéseket és hasonlóságokat tárt fel *Comenius*, illetve a *zay-ugróci tervezet* és az *Entwurf* pedagógiai elvei között. Gáláns gesztus volt ez az államhatalommal szemben, amelyet nem követett több hozzá hasonló a kiadványban. Valószínűleg az iskolabizottság érezte szükségét, hogy az alapelvei és nemzetellenes

tendenciái miatt ellenszenves birodalmi közoktatási szabályzat effajta megszelídítésével — honosításával? — igazolja lojalitását. Csak sajnálni lehet *Peczet*, aki így volt kénytelen *letépni homlokáról* azt a *babért*, amelyet az első tanítógyűlésen szerzett. Talán innen eredt az az „életveszélyes betegsége” is, amely már a következő évben véget vetett tanári munkájának, de amelyik nem gátolta abban, hogy Mezőberényben még további 30 évig példás buzgalommal lássa el lelkészi teendőit.

Már a „félszázados ünnepélyt” megelőző júniusi egyházmegyei közgyűlés boldog örömmel nyugtázta, hogy „a szarvasi főtanodának a magyar kormány rendelete folytán történendő szervezése s átalakítására” eddig is „örvendetes sikerrel folyt az önkéntes adakozás”. Ennek tudatában és ennek eredményeként jelentették be, hogy „a tantárgyak szaporodásával mostani tanár urakra súlyosodó rendkívüli teher” enyhítésére *Lukesch Flórián* eddigi helyettes tanárt rendes tanárrá léptették elő, de számoltak azzal is, hogy „a közelebbi iskolai év kezdetére” még további két nevelőt alkalmaznak, még hozzá úgy, hogy társaik jövedelmét nem csonkítva, fizetésüket évi 600 pengőforintban állapítják meg.

Az adott körülményekhez illő, mértéktartó szerénységgel megrendezett ünnepségen, melynek jubileumi beszédét *Domanovszky Endre* igazgató mondta a reformáció emléknapján: október 31-én 10 órakor „a tót — szinte az ünnepélyhez tartozó — szertartás után” a *Tessedik* építette templomban, valóban három új tanárt (*Schljajfer János*, *Lukesch Flóris*, *Haberern Jonathán*) iktatott be hivatalába *Placszó István* esperes. Egyik sem volt méltatlan a bizalomra.

A fizika—természetrajz—vegytan—talajismeret tanítását vállaló *Schljajfer—Sarlay—János*, *Petőfi* barátja, mint huszár főhadnagy Nagysarlónál sebesült meg. „Politikai vétség elkövetése miatt a cs. kir. csendőrségi szárnyparancsnok úr által, felsőbb hatóságtul vett meghagyás folytán” 1853. november 17-én Szarvason *elfogatott*, s „még az nap Pestre elkísértetett”. 10 hónapi raboskodás után tért vissza. Kiváló szakmai tudását, teremtő, alkotó fantáziáját, nem mindennapi gyakorlati érzékét és cselekedtető pedagógiai módszereit — tanítványaival pl. fizikai eszközöket készített — igazgatói és hálás tanítványai mindenkor dicsérettel emlegették. Az indigógyártásban végzett sikeres szarvasi kísérleteire a külföldi műszaki szakemberek is felfigyeltek, sőt érte Bécs és Párizs érmekkel is kitüntette. 25 évi áldásos tevékenység után távozott az iskolából. Az átkeresztelkedett katolikus lelkész: *Lukesch Flóris* gondolkodómódját fiának: *Inczédi Lászlónak* szociális gondokra érzékeny s a „függetlenségi gondolat aszkétáival” együttérző költészete tükrözi a legtökéletesebben. Nem kétséges: a századvégi agrárszocialista tüntetések és véres megmozdulások megértéséhez a szülői ház és a szarvasi környezet gazdag indítást adott neki. *Haberern*, a „bölcészeti előtan, a görög és a német nyelv rendes tanára”, kinek *Ballagi Aladár* véleménye szerint „a gyűlölködés, az áskálódás sohasem volt kenyere”, szaktárgyi értekezéseivel, tudományos — főként a görög filozófiához kötődő — tanulmányaival és nyelvészeti dolgozataival tette híressé nevét. Már

úgy jött Szarvasra, hogy görög fordításaiért a berlini nyelvtani társaság oklevéllel tüntette ki. Munkásságának elismerése itthon sem késett soká. Hamarosan egyetemi magántanár és akadémikus lett.

A nagyszerű elődök nyomába értékes pedagógusok léptek tehát, akik a sok harcot és küszködést követelő dicsőséges első félszázad után új hitet adtak, hogy mindazt,

Mit az apák sok kínos küzdelem
S reménység között teremtve, szüntelen
Örökségül hagyának . . .

Ők és utódaik megoldják, és győzelemre viszik. *Dorner, Dallos, Delhányi, Koren, Tatay, Benka, Zsilinszky, Mihálfi, Neumann, Raskó, Nádor, Hanzó* stb. nevei igazolják — az átvett fáklya fénye nem homályosodott el: „Az ismeret dicső nektárja” mindenkor *felüdítette* itt a *szomjazókat*, s megtanulta itt a későbbi nemzedékek sora is, hogyan kell „szeretni a honát”. S ezzel megvalósult *Jancsovics István* óhaja is, aki a félév százados jubileumon azt kívánta himnuszában *a kedves tanodának*:

A tudományok csillaga
Dicsón ragyogjon felette!
Fiatalságunk virága
Növekedjék mellette!